

עדכון אסטרטגי

כרך 14 | גיליון 1 | אפריל 2011

**מזרח תיכון חדש-ישן: הטלטלה במזרח התיכון
והשלכותיה על ישראל** | מיכאל מילשטיין

המזרח התיכון החדש: עידן אי-הוודאות | אפרים קם

**האידיאליסט וחבורת המקיאבליסטים:
ארצות-הברית מביסה את עצמה במזרח התיכון** | רון טירה

הזירה הפלסטינית - שקט בלב הסערה | שלמה ברום

**אתגר הרשות הפלסטינית: בניין מדינה בהעדר
לגיטימציה שלטונית** | אפרים לביא

מדינה פלסטינית בהסכם אינה עומדת על הפרק | דן שיבטן

תורכיה ואיראן - לא בהכרח שותפות אידיאלית | יואל גוז'נסקי
וגליה לינדנשטראוס

עדכן אסטרטגי

כרך 14 | גיליון 1 | אפריל 2011

- 5** עיקרי דברים
- 9** מיכאל מילשטיין
מזרח תיכון חדשישן: הטלטה במזרח התיכון והשלכותיה על ישראל
- 25** אפרים קם
המזרח התיכון החדש: עידן אי-הוודאות
- 39** רון טירה
האידיאליסט וחבורת המקיאבליסטים:
ארצות-הברית מביסה את עצמה במזרח התיכון
- 51** שלמה ברום
הזירה הפלסטינית - שקט בלב הסערה
- 59** אפרים לביא
אתגר הרשות הפלסטינית: בניין מדינה בהעדר לגיטימציה שלטונית
- 71** דן שיפטן
מדינה פלסטינית בהסכם אינה עומדת על הפרק
- 83** יואל גוז'נסקי וגליה לינדנשטראוס
תורכיה ואיראן - לא בהכרח שותפות אידיאלית

הרבעון **עדכן אסטרטגי** מיועד להעשיר ולהפרות את הדיון הציבורי בנושאים העומדים, או אמורים לעמוד, על סדר היום הביטחוני של ישראל והמזרח-התיכון.

המאמרים המופיעים ב**עדכן** נכתבים על-ידי חוקרי המכון ואורחיו. המאמרים מאופיינים בהיותם מכווני מדיניות. הדעות המובעות בהם הן של המחבר לבדו.

עורך ראשי

ד"ר עודד ערן

מנהל המערכת

משה גרונדמן

חברי המערכת

מאיר אלרון, ד"ר יהודה בן מאיר, שלמה ברום, משה גרונדמן, ד"ר מרק הלר, ד"ר אמילי לנדאו, ד"ר עודד ערן, ד"ר ענת קורץ, ד"ר אפרים קם, ד"ר ג'ודי רוזן, יורם שוייצר, פרופ' זכי שלום

מערכת מורחבת

ד"ר דן בן דוד, פרופ' עזר גת, פרופ' תמר הרמן, פרופ' אייל זיסר, אפרים הלוי, רב אלוף (מיל.) אמנון ליפקין שחק, פרופ' עמנואל סיוון, פרופ' אשר ססר, פרופ' איתמר רבינוביץ', שמעון שטיין, פרופ' שמעון שמיר, פרופ' גבי שפר

עיצוב גרפי: מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב
דפוס: א.ר.ט., תל-אביב

המכון למחקרי ביטחון לאומי

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 61398
טל' 03-6400400, פקס' 03-7447590, דוא"ל: info@inss.org.il

עדכן אסטרטגי מתפרסם בעברית ובאנגלית
תוכנו המלא מוצג באתר המכון: www.inss.org.il

עיקרי דברים

מזרח תיכון חדש־ישן: הטלטלה במזרח התיכון והשלכותיה על ישראל
/ מיכאל מילשטיין

בחודשים האחרונים חווה המזרח התיכון זעזועים עמוקים, חלקם חסרי תקדים במאפייניהם ובעוצמתם, והדרמטיים ביותר שאירעו באזור מאז עיצובו בתצורתו המודרנית לאחר מלחמת העולם הראשונה. הטלטלה פוקדת מדינות רבות באזור; לכל אחת בעיותיה הייחודיות; אבל התלכדות ההתרחשויות באותה העת ועל רקע דומה, כשהן מספקות השראה זו לזו, מקנה להן צביון של גל אזורי רחב. הטלטלה כבר שינתה את דיוקנן של מדינות אחדות, יש בה פוטנציאל לתמורה בארכיטקטורה המזרח־תיכונית כולה ובעיקר היא משקפת התפרצות של בעיות יסוד המשותפות לכל מדינות האזור. לפי שעה לא ברור באיזה שלב מצויה הטלטלה וכיצד תתפתח, אולם ניכר שהיא כבר שינתה את פני המרחב.

המזרח התיכון החדש: עידן אי־הוודאות / אפרים קם

קשה להפריז בחשיבותה של רעידת האדמה העוברת עתה על המזרח התיכון. זהו זעזוע רב־מערכתי, ורישומו ניכר כבר היום, ויהיה ניכר עוד יותר בעתיד בתחומים רבים. כוחות חדשים דורשים – וחלקם אף מקבלים – את חלקם בשלטון; מבנה השלטון בכמה מדינות מתחיל להשתנות. הזעזוע עשוי לשנות את מאזן הכוחות בין המדינות המובילות באזור ואולי גם את מערך היחסים ביניהן, וישפיע על מעמדה של ארצות־הברית בו. כמו כן יהיו לו השלכות על ישראל ועל יחסי השלום בינה לבין שכנותיה. מאמר זה בוחן את משמעות האירועים המתרחשים בחורף 2011 במזרח התיכון. מאחר שהמאמר נכתב תוך כדי ההתרחשויות, שהמשכן אינו ברור, אפשר להצביע בו לכל היותר על מגמות אפשריות – וגם אלה בזהירות המתבקשת.

האידיאליסט וחבורת המקיאבליסטים: ארצות־הברית מביסה את

עצמה במזרח התיכון / רון טירה

הטענה, העומדת במוקד מאמר זה, היא, שהן ממשלו של הנשיא ג'ורג' וו. בוש והן ממשלו של הנשיא ברק אובמה אכן עיצבו מדיניות מזרח־תיכונית הנשענת במידה רבה על אידיאליזם – אף שהאידיאליזם של שני הממשלים שונים אלה מאלה – בלי לתמוך את המדיניות במידה המתחייבת של אסטרטגיה קרה ומחושבת. אין זו שאלה דיכוטומית של אידיאליזם לעומת פרגמטיזם, אלא שאלה של משקל

ואיזון, ובעיקר של המידה שבה השקפת העולם מסתייעת בריאל-פוליטיק. מאמר זה מציג תמונת מצב לפיה שני הממשלים האמריקניים התקשו בהתמודדות במשחק האסטרטגי המזרח-תיכוני, וכך – בניגוד לכוונותיהם – תרמו להחלשת החזית הפוליטית והצבאית שבלמה את איראן והגנה על האינטרסים החיוניים של ארצות-הברית ושל בעלות בריתה באזור.

הזירה הפלסטינית – שקט בלב הסערה / שלמה ברום
בעוד המשבר השלטוני, האירועים המהפכניים והמחאות ההמוניות סוחפות את מדינות האזור, ברשות הפלסטינית מתקיים אי של שקט יחסי. תופעה זו נראית מוזרה נוכח התחזיות הקודרות בדבר חולשתו של השלטון הנוכחי ברשות הפלסטינית. תחזיות אלו אף התגברו בעקבות ההדלפות של מסמכים פלסטיניים בנושאי המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים ויחסי הרשות עם הקהילה הבינלאומית – שנוצלו בידי אל-ג'זירה ואחרים להתקפות פרועות על הרשות הפלסטינית. מטרת המאמר הזה לבחון את הסיבות לשקט היחסי בזירה הפלסטינית ולבדוק האם אפשר להסיק מכך מסקנות באשר לתהליך המדיני הישראלי-פלסטיני.

אתגר הרשות הפלסטינית: בניין מדינה בהעדר לגיטימציה שלטונית / אפרים לביא

ההתקוממויות העממיות בעולם הערבי נגד המשטרים הרודניים לא הביאו עד כה לידי ביטוי התעוררות דומה בקרב הציבור הפלסטיני בגדה המערבית. גם חשיפת מסמכי המשא ומתן עם ישראל בערוץ אל-ג'זירה (ינואר 2011), שביקשה להציג את ההנהגה הפלסטינית כמי שמוותרת על העקרונות ועל הנכסים של העם הפלסטיני, לא חוללה מחאה עממית נגד ההנהגה. בתחומי הרשות שורר בשנים האחרונות שקט ביטחוני יחסי, הנובע משילוב של רגיעה מפני נחת זרועה של ישראל, מחששו של הציבור מפני חזרה לאנארכיה ובשל מאמצי הממשלה להתמסדות ולהתייצבות שלטונית. הרשות הפלסטינית ומנגנוני הביטחון שלה אוכפים חוק וסדר ופועלים נגד החמאס בשיתוף פעולה עם גורמי הביטחון של ישראל, כחלק מהרעיון של שמירה על רגיעה ביטחונית לשם בניין המוסדות והכלכלה של המדינה שבדרך. מאמר זה עוסק בהתמודדות הרשות עם ארבעה אתגרים: סכנת הרשתות החברתיות, שאלת הלגיטימיות של ההנהגה, שאלת הייצוג של העם הפלסטיני, והביקורת בעניין הפגיעה בזכויות אדם.

מדינה פלסטינית בהסכם אינה עומדת על הפרק / דן שיפטן
כינונה של מדינה פלסטינית בהסכם אינו עומד על הפרק. לחצים חיצוניים או צעדים חד צדדיים עשויים להוביל לקראת מסגרת כזו, אך גם אז לא מדובר

בסיום הסכסוך, אלא במוטציה בלתי יציבה ומדממת שלו, המאיימת לגלוש לעימות במוקדם או במאוחר. בתנאים הקיימים היום ברור מתמיד, כי מי שבנה את האסטרטגיה האזורית שלו על ההנחה שכינון מדינה פלסטינית ייצב את המזרח התיכון, יעקר את האיבה כלפי ארצות הברית ויאפשר "ברית מתונים" נגד הכוחות הרדיקליים, לוקה בהבנת הכוחות הפועלים באזור והדינאמיקה של יחסי הגומלין ביניהם. הגישה האסטרטגית הזו אינה עומדת במבחן בכל אחד ממרכיביה – הישראלי-פלסטיני, הפנים-פלסטיני, האזורי והגלובלי – קל וחומר בשילובם של המרכיבים הללו. האירועים הדרמטיים במזרח התיכון ממחישים את ניתוקה של הגישה הזאת מהמציאות. המאמר מנסה להוכיח את הקביעה הזאת.

תורכיה ואיראן – לא בהכרח שותפות אידיאלית / יואל גוז'נסקי וגליה לינדנשטראוס

בשנים האחרונות, וביתר שאת מאז מבצע "עופרת יצוקה" ואירועי המשט לעזה, ישראל, כמו מדינות אחרות במערב, עוקבת בדאגה אחר מה שנראה כמפנה במדיניות החוץ של תורכיה והתרחקות מהמערב. אחד הביטויים למפנה זה הוא התקרבותה של תורכיה לאיראן, וגם לשאר חברות ה"ציר הרדיקלי". תורכיה אינה שותפה לביקורת הנרחבת במערב ובקרב מדינות ערב המתונות על המערך הרדיקלי במזרח התיכון, ופועלת לעתים בניגוד לעמדות של חברות נאט"ו האחרות, כפי שעולה למשל מ"הצעת התיווך" שהיא הובילה עם ברזיל בנושא הגרעין האיראני, מהתנגדותה להחרפת הסנקציות על איראן ומהקשיים שהערימה על הצבת מערכות הגנה מפני טילים בשטחה. מאמר זה מציג את השיקולים והמניעים של תורכיה ואיראן באשר ליחסיהן ועתידם וכן הוא בוחן את נקודות המחלוקת וניגודי האינטרסים בין השתיים.

מזרח תיכון חדש־ישן: הטלטלה במזרח התיכון והשלכותיה על ישראל

מיכאל מילשטיין

מבוא

בחודשים האחרונים חווה המזרח התיכון זעזועים עמוקים, חלקם חסרי תקדים במאפייניהם ובעוצמתם. מדובר באחד הזעזועים הדרמטיים ביותר שאירעו באזור מאז עיצובו בתצורתו המודרנית לאחר מלחמת העולם הראשונה. הטלטלה פוקדת מדינות רבות באזור באופן פרטני, ואולם, התלכדות ההתרחשויות באותה העת ועל רקע דומה, כשהן מספקות השראה זו לזו, מקנה להן צביון של גל אזורי רחב. לפי שעה לא ברור באיזה שלב מצויה הטלטלה וכיצד תתפתח, אולם ניכר שהיא כבר שינתה את פני המרחב.

גולת הכותרת של הטלטלה היא המהפכה במצרים. זאת, לא רק בשל משקלה הגיאוגרפי של מדינה זו במישור האזורי והבינלאומי, אלא גם בשל ההפתעה האסטרטגית שהנחילה המהפכה בה לכלל הגורמים העוקבים אחר הנעשה במרחב: הן המשקיפים החיצוניים, מהעולם הערבי ומן המערב, והן השחקנים המקומיים, ובייחוד המשטר בקהיר. התמורות הדרמטיות במצרים הן במידה רבה בבואה למתרחש במרבית העולם הערבי. הן מגלמות שינוי מהותי בהתנהגותם ובעוצמתם של חלק משחקני המפתח בעולם הערבי, וכן הופעה של תופעות ושל גורמים חדשים, שלא היו מוכרים עד כה, או שמידת ההיכרות עמם הייתה מוגבלת. השינוי המתואר ניכר כאמור אצל כל שחקן במרחב: משטרים ותיקים ורבי עוצמה, שתוארו בדרך כלל כמחנה המתון במזרח התיכון הניצב בצדה של ארצות־הברית ומסייע לביסוס יציבות אזורית, מתוארים פתאום כדיקטטורות עריצות

מיכאל מילשטיין מתמחה בתולדות הסוגיה הפלסטינית. ב-2009 ראה אור מחקרו: **מוקאוומה – עלייתו של אתגר ההתנגדות והשבעתו על תפישת הביטחון של ישראל**, מזכר 102, המכון למחקרי ביטחון לאומי, ינואר 2010.

ונחשפים בחלקם כחלשים; הרחוב הערבי, שנחשב כנוע ואדיש, התגלה כגורם תוסס ורב השפעה, שבכוחו לשנות סדר רב־שנים; הצבאות בעולם הערבי, שנחשבו כמי שסרים לחלוטין למרות המשטרים, מפגינים עצמאות בלתי צפויה; התנועות האסלאמיות שתוארו בדרך כלל כאיום המרכזי על משטרי האזור, התגלו – לפחות בשלב הנוכחי – כמרוסנות למדי; האיחוד האירופי, שמרבית חברותיו הפגינו בדרך־כלל הסתייגות מהפעלת כוח במזרח־התיכון, ניצב ב"חוד החנית" של המערכה נגד משטר קדאפי בלוב (בהנהגת צרפת!); וארצות־הברית מפתיעה בהפניית גב לבעלי ברית ותיקים, ומעידה בכך על הפקה מוגבלת של לקחים מתקדימי העבר שלה. בצד השינויים שחלו אצל שחקנים ותיקים, הופיעו שחקנים חדשים ורבי עוצמה ובראשם הרשתות החברתיות הווירטואליות, המדיה המודרנית וקהל הצעירים, שהיו רכיב מרכזי בהתפתחויות האחרונות. מכלול התמורות עשוי להעיד על צורך בשינוי חלק ממושגי היסוד ומהתפיסות שרווחו עד כה לתיאור המציאות ותהליכי היסוד במזרח התיכון.

מטרת המאמר לנתח את מאפייני הטלטלה במזרח התיכון, אף שזו עדיין מצויה במצב של התהוות. במסגרת זו ייעשה ניסיון לזהות בתמורות הנוכחיות חידושים מהפכניים המשנים את פני המרחב, יחד עם הצבעה על שרידי העבר הממשיכים להתקיים באזור ולהשפיע על דיוקנו.

הממד המדינתי: קץ עידן "הג'ומלוכיה"

הטלטלה האזורית מבשרת במידה רבה את קץ הסדר שהתקיים במדינות רבות באזור והתבסס על שילוב של כמה רכיבים: מנהיג ותיק ורב עוצמה, מפלגת שלטון החולשת על כל מישורי החיים, בירוקרטיה מנופחת ומסועפת המשרתת את האינטרסים של האליטה השלטת וצבא חזק המפגין נאמנות מוחלטת לשליט. מרבית רכיבי המשוואה עורערו או אף נעלמו בחודשים האחרונים, ובחלקם ניכרת התנהגות שונה.

אחת התופעות הבולטות באירועים האחרונים היא היציאה רחבת ההיקף של הציבור במדינות השונות נגד ממסדים שלטוניים ותיקים ורבי עוצמה. התופעה הזאת ניכרת במיוחד במשטרים שהתיימרו להצטייר במשך עשרות שנים כמבשרי רפורמות במישור החברתי, הפוליטי והתרבותי. אלו משטרים שעטו צביון רפובליקני לכאורה, וקמו כאנטיגוזה מהפכנית למלוכות מסורתיות ששלטו לפנייהם. ואולם, ברבות השנים נהפכו הרפובליקות המהפכניות למשטרים מסואבים, שבהם השלטון עובר בירושה מאב לבן. תופעה זו הקנתה להם את הכינוי "ג'ומלוכיה", מונח ערבי המשלב רפובליקה (ג'ומהוריה) עם מלוכה (ממלכה). נציגי הסדר הזה נעלמים בהדרגה: נשיא מצרים חוסני מבראכ וזין אל־עאבדין בן עלי הנשיא הוותיק של תוניסיה הודחו מכיסאם; קד'אפי מנהל מלחמת אזרחים עקובה מדם בניסיון

לשמור על שלטונו בלוב; ומעמדם של מנהיגים אחרים בעולם הערבי, דוגמת נשיא סוריה, בשאר אסד ונשיא תימן עלי עבדאללה צאלה, ניצב בפני אתגר חסר תקדים. דווקא המשטרים המלוכניים באזור, הזוכים בדרך כלל לדימוי שלילי של מנוונים ומושחתים, לא חוו עד כה, חוץ מהמקרה הייחודי של בחריין, זעזועים דומים. ייתכן שההסבר הוא בכך שמשטרים אלה לא הניפו מלכתחילה סיסמאות מהפכניות, ולפיכך לא נקלעו לסבך סתירות חריף בין החזון למציאות. נוסף על כך, צביוןן של החברות במדינות האלה, בייחוד במפרץ הפרסי, הוא בדרך כלל מסורתי יותר, מה שמקל על האוכלוסייה להשלים עם משטרים בעלי צביון שבטי-שושלתית. תופעה מפתיעה אחרת הקשורה לממשלי האזור ונחשפה באירועים האחרונים הייתה התנהלותם של הצבאות הערביים, החורגת מדימוים כפי שהתקבע בעשורים האחרונים. פרשנות העבר – בייחוד מאז התייצבות המשטרים הערביים במהלך שנות השבעים – נטתה לתאר את הצבאות כמשענת הנאמנה המרכזית שעליה נסמכים המשטרים במרחב. התנהגות הצבאות במצרים, בתוניסיה ובמידה רבה גם בלוב מערערת את הדימוי הוותיק. הצבאות חוזרים לקדמת הבמה הפוליטית, מפגינים עצמאות מפתיעה כלפי השליט ובכמה מן המדינות נזהרים מלנקוט צעדי דיכוי כלפי תנועות המחאה (בלוב ובתימן חלק מהצבא אף הצטרף לתנועה המחאה). בעקבות כך, מרבית הציבור במדינות האלה מקבל את הצבאות באהדה ורואה בהם כוח המגן על האינטרסים הלאומיים. מעמדו המרכזי של הצבא בסדר

החדש בולט במיוחד במצרים, שבה הצבא מנהל את המדינה מאז התפטרות מובארכ ועד שיתקיימו בחירות דמוקרטיות. לעומת זאת, במדינות אחרות באזור, כמו סוריה, ירדן או בחריין, הצבא מייצג אינטרסים של מיעוט שליט, ולפיכך זוכה מלכתחילה ליחס עוין מצד חלק ניכר מהציבור. סביר להניח, שצבאות אלה יפגינו פחות סובלנות כלפי התפתחות תנועות מחאה רחבות היקף במדינותיהם לנוכח הבנת ראשי הצבאות, כי שינוי פני הממשלים יערער גם את מעמדם שלהם. אישושים ראשונים להנחה הזאת ניתן היה למצוא באופן האלים שבו דיכאו כוחות הביטחון בסוריה ובבחריין את המחאות העממיות שהתפתחו בשתי המדינות, אשר גילמו ביסודן איבה נגד שלטון המיעוט בהן.

התנהגות הצבאות במצרים, בתוניסיה ובמידה רבה גם בלוב מערערת את הדימוי הוותיק. הצבאות חוזרים לקדמת הבמה הפוליטית. הציבור במדינות האלה מקבל את הצבאות באהדה ורואה בהם כוח המגן על האינטרסים הלאומיים

במציאות של חוסר ודאות גוברת, הצבא בעולם הערבי עשוי לשקם בהדרגה, ולו באופן חלקי, את ההשפעה שהייתה לו בעבר על הזירה הפוליטית. כמו בעבר גם היום הצבא ממשיך להיות גורם הכוח החזק והמאורגן ביותר ברוב מדינות ערב. במצב זה הצבא גם עשוי לשמש בלם מרכזי בפני הזרם האסלאמי, בייחוד אם

זה יתחזק בעקבות בחירות דמוקרטיות. זאת, בדומה לדגם שהיה נהוג בתורכיה עד העשור האחרון, שבו הצבא שמר על הצביון החילוני של המדינה והגביל את השפעת מפלגת השלטון האסלאמית.

עוד מגמת עומק שנחשפה באירועים האחרונים והמחישה את חולשת המשטרים הערביים, היא דעיכת מפלגות השלטון. זהו תהליך רב שנים, ונדמה כי הגיע לשיאו בטלטלה הנוכחית. יחד עם שליטי "הג'ומלוכיה", גם מפלגות השלטון נשענו על עבר מפואר של מאבק למען שחרור לאומי ונופפו בהבטחה למהפכה חברתית, אך סופן שנהפכו לגופים מסואבים הנשלטים בידי אליטות צרות. עדות מוחשית למגמה זו היא קריסתן של המפלגה הלאומית הדמוקרטית במצרים ושל מפלגת הליכוד החוקתי הדמוקרטי בתוניסיה. קדמה לכך גוועתן של מפלגות שלטון אחרות במזרח התיכון: חזית השחרור הלאומית (FLN) באלג'יריה, הפתח בזירה הפלסטינית, ומפלגת הבעת' בעיראק, שרוסקה לאחר כיבוש המדינה בידי ארצות-הברית (2003). בהקשר הזה, אפשר לתהות מהי עוצמתה של מפלגת הבעת' בסוריה, ועד כמה תוכל לסייע למשטר בדמשק בהתמודדות עם אתגרים דומים, שבמקרה של סוריה מסתמן כבר עתה כי תתפתח באופן חריף יותר לנוכח המתח הבינ'עדתי והבינ'דתי העמוק השורר במדינה.

הממד החברתי: דמוקרטיה אנטי מערבית?

מה בדיוק רוצים המפגינים, ומהו החזון הניצב מאחורי הסיסמה "העם רוצה להפיל את השלטון", הנישאת בפי הקהל במדינות השונות? כבר עתה אפשר לקבוע, שהתמורות במצרים, בתוניסיה ובלוב, וכן התסיסה המתמשכת במוקדים אחרים בעולם הערבי מעידות על קיומה של חברה אזרחית פעילה ומשפיעה בחלק ניכר מהעולם הערבי. המהפכה בתוניסיה הייתה הראשונה בעולם הערבי, המהפכה במצרים הייתה החשובה והמתקשרת שבהן, וזאת שבלוב היא האלימה שבהן. עם זאת יש להדגיש, שהתהליכים לא הושלמו: במצרים ובתוניסיה השליטים הוותיקים אמנם הודחו, אולם המדינות עדיין נשלטות בידי הצבא – מייצג הסדר הישן – עד שיתקיימו בחירות דמוקרטיות; ובלוב, השליט הוותיק ממשיך לנסות לבלום בכוח את המהפכה. מכל מקום, תופעות כאלה לא נראו באזור עד היום חוץ מהמהפכה באיראן. לפיכך נחשב הציבור הערבי בדרך כלל לחסר בשלות לסדר פוליטי מודרני, קל וחומר לניהול דמוקרטיה תקינה. ואולם לאחר שנים רבות שבהן התקבע המושג "אגדת הרחוב הערבי" כביטוי הממחיש את כניעותם של הקהלים הערבים, הוכיחו אלה את קיומם הממשי ואת כוחם לשנות מציאות ותיקה. עם זאת, קשה לאפיין במדויק את הכוח העממי העולה. המנוע המרכזי של תנועת המהפכה הם צעירים עירוניים בני המעמד הבינוני והמעמד הנמוך, שמשך שנים רבות אוגרים בקרבם זעם אדיר נוכח המציאות השוררת בכל המרחב.

מקורות הזעם הם המצוקה הכלכלית המתמשכת, הסיאוב השלטוני וכן ההגבלות על הפעילות הפוליטית והפרת זכויות האדם. הצעירים האלה הם רכיב דמוגרפי מרכזי באוכלוסיית האזור. רבים מהם רכשו השכלה אקדמית מודרנית, אך מתקשים למצוא תעסוקה, ודאי כזאת התואמת את השכלתם. בממד התרבותי הם חשופים לנעשה במערב וחשים ניכור לנוכח הסדר הפוליטי והחברתי הסובב אותם. רבים מהם פונים לאסלאם כמפלט מהמצוקות הקשות. התאגדותם ההמונית בכיכרות הערים בעולם הערבי ובאיראן ונכונותם לעימות עם המשטר בדרישה לשינוי משקפת אפוא שיאם של תהליכים עמוקים ורבי עוצמה במישור החברתי, התרבותי והדמוגרפי בכל רחבי המזרח התיכון.

ואולם, בעוצמה הרבה של גל המהפכות מגולמת גם בעיית יסוד בולטת. הגל הזה ניזון משילוב מספר רב של כמיהות לשינוי שלהן אופי כללי למדי, בלא מצע סדור ומוסכם בין כלל הגורמים השותפים למהפכות. חלק ניכר מן המחאה הנוכחית נובע ממניעים כלכליים בולטים, שמיזוגם עם מקורות התסיסה הפוליטית הוא מקור העוצמה של גל הזעזועים הנוכחי. יתרה מכך, בחלק מהמדינות באזור, הגל המהפכני, המתיימר לשאת צביון של מאבק מתקדם ומודרני למען דמוקרטיה, מוזן דווקא ממתחים שצביונם מסורתי-דתי, עדתי או שבטי. כך למשל בלוב, שבה מוקד המחאה נגד משטר קד'אפי היה במחוז קירינאיקה, וזאת בין היתר, על רקע יריבות שבטית ואזורית עם האליטה של מחוז טריפוליטניה; בבחריין – תנועת המחאה משקפת בעיקרה מאבק בין הרוב השיעי (80 אחוזים מתושבי המדינה) לבין המיעוט הסוני השליט (כניסת הצבא הסעודי לבחריין בניסיון להגן על השלטון

בה הפכה את המשבר לזירת התמודדות רחבה בין העולם הערבי הסוני לבין איראן בפרט והשיעה בכלל); בתימן – הקריאות לרפורמה במשטר התפתחו גם לתביעה של תושבי מחוז עדן להינתק מהמדינה ולכונן מחדש מדינה עצמאית, כפי שהיה עד שנת 1990; וכן בסעודיה שבה המחאה העממית התפתחה בעיקר במוקדי האוכלוסייה השיעית במזרח הממלכה.

הגל המהפכני בעולם הערבי פתח אפוא "תיבת פנדורה", שממנה פורצים המתחים הנחבאים והגלויים במדינות האזור. לאור זאת, יש להיזהר מהגדרת האירועים כביטוי של "צמא לחירות" או כגילום של מהפכות

דמוקרטיות כמו אלה שאירעו בגוש הקומוניסטי בסוף שנות השמונים – דימוי שמרבית תנועות המחאה בעולם הערבי מנסות לבסס. הדמוקרטיה אכן תופסת מקום מרכזי בתביעות של תנועות המחאה, אולם זו רק אחת מהן, ולא בהכרח המגובשת שבהן.

בעוצמה הרבה של גל המהפכות מגולמת גם בעיית יסוד בולטת. הגל הזה ניזון משילוב מספר רב של כמיהות לשינוי, שלהן אופי כללי למדי, בלא מצע סדור ומוסכם בין כלל הגורמים השותפים למהפכות

בהקשר זה בולטת העובדה, שהכמיהה לדמוקרטיה אינה מלווה בהכרח בחתירה להתמערבות בהיבט התרבותי או הרעיוני. נהפוך הוא, חלק מהגורמים המקדמים את המחאה העממית בעולם הערבי כיום, ולא רק מקרב הזרם האסלאמי, עוינים ביסודם את המערב בכלל ואת ארצות-הברית וישראל בפרט. בהקשר הזה תצוין ההפרדה המלאכותית שמבצעים חלק מהפרשנים המערביים בין המון הצעירים המניע את מרבית תנועות המחאה לבין הגורמים האסלאמיים המשולבים בהן. לא פעם המציאות מתעתעת מאוד בהקשר הזה: חלק ניכר מהצעירים הממלאים את הרחובות הם אסלאמיסטים וחיוביים לבצע הבחנה ברורה בין "מחאה חילונית" ל"מחאה דתית" אינה קיימת בפועל. המשקיף החיצוני, ובייחוד המערבי, נדרש אפוא לגלות זהירות בפרשנותו את ההתפתחויות הנוכחיות. אין ספק שהמחאה היא עממית ואותנטית, וש אחד מיעדיה המרכזיים הוא ביסוס דמוקרטיה. ואולם, אין היא מבטאת הידמות גוברת של דעת הקהל בחברות בעולם הערבי לזו שבמערב, ואין מדובר לעת עתה בהתפתחות של "מחנה שלום" לפי המושגים המוכרים במערב ובישראל. יתרה מכך, קול ההמון בעת הנוכחית הוא במידה רבה קולה של רשת אל-ג'זירה בעלת הקו האנטי-ישראלי והאנטי-אמריקני הבולט. התיעוב כלפי מובארך, למשל, נובע מהשילוב שבין השחיתות שפשתה בממשל יחד עם העובדה שהנשיא המצרי כרך את גורלו עם ארצות-הברית ונחשב למגן ההסדר המדיני עם ישראל.

לגורם האסלאמי יש תפקיד מרכזי, אך במידה רבה מפתיע, באירועים האחרונים. הסיוט הוותיק של העולם המערבי והמשטרים הערביים מפני מהפך שלטוני אלים בהנהגת הארגונים האסלאמיים לא התממש. במקום זה ניכר כי אלה, ובייחוד תנועת האחים המוסלמים במצרים, אינם מנסים לנצל את הזעזועים כדי להשתלט בכוח על המדינות, אלא מעדיפים דרכים מרוככות וזהירות יותר כדי לממש את כיבוש השלטון. סביר להניח, שהגורמים האלה מונעים מהבנה שהשתלטות אלימה הייתה מתעלת אותם לעימות חזיתי עם המשטר. תרחיש כזה היה מקל על השלטון לנקוט צעדים כוחניים לדיכוי המחאה העממית, ואף לזכות בהבנה בציבור המקומי ובקהילה הבינלאומית, שגם כך מפגינה חשדנות עמוקה כלפי הגורמים האסלאמיים.

מרבית הגורמים האסלאמיים נוקטים אפוא עמדה מתונה למדי, וזאת בהתאם לרוח ה"צַבֵּר" (סבלנות), עקרון יסוד במשנת האחים המוסלמים. במצרים ובתוניסיה, למשל, הם משתלבים במחאה העממית, זוכים להכרה חסרת תקדים של הממשלים המקומיים ושל הקהילה הבינלאומית, ובעיקר הם מאיצים את הכנותיהם לקראת הבחירות הצפויות להתקיים באותן המדינות. במסגרת זאת, הארגונים האסלאמיים, ובייחוד תנועת האחים המוסלמים, ניצבים בתנאי פתיחה טובים לקראת אתגרי העתיד: יש להם מערך ארגוני גדול ויעיל; הם נהנים מתמיכה

ציבורית נרחבת, הנובעת בין היתר מהפעלת רשת ענפה וותיקה של מוסדות לסיוע חברתי; האידיאולוגיה שלהם מהלכת קסם על מרבית בני המרחב זה עשרות שנים; הנהגותיהם זוכות להערצה ציבורית, ואף מחוזקות בעקבות שיבת חלק מבכיריהן למדינותיהם לאחר שנים של גלות (למשל יוסף אל-קרדאו, פוסק ההלכה המצרי רב ההשפעה המשמש מעין אב רוחני לתנועות האחים המוסלמים בכל העולם הערבי, וראשד אל-ע'נושי, מנהיג התנועה האסלאמית בתוניסיה). מרבית גורמי האופוזיציה הלא-דתיים בעולם הערבי מתאפיינים ביעילות ארגונית ובמשיכה רעיונית פחותים מהרבה מאלה של הגורמים האסלאמיים. לפיכך הם יתקשו, לפחות בשלב הנוכחי, להעמיד חלופה ממשית לשלטון שקרס ולהוות אתגר לזרם האסלאמי.

תופעה חברתית מרכזית אחרת שבאה לידי ביטוי באירועים האחרונים וחוצה את המרחב הפוליטי והציבורי, היא השפעתם האדירה של אמצעי התקשורת המודרניים. כוחם המתעצם של האינטרנט ושל רשתות התקשורת הבין-ערביות ובראשן אל-ג'זירה על הנעשה באזור כבר באו לידי ביטוי בכמה מקרים בעבר. הביטוי הבולט ביותר לתופעת חברות הרשת הווירטואליות היה ההתנגשויות באיראן בקיץ 2009 בין תנועת המחאה ההמונית במדינה לבין הממשל האסלאמי לאחר הבחירות לנשיאות במדינה. חלק ממהלכיה רבי העוצמה וחסרי התקדים של תנועת המחאה אורגן וממשיך להיות מנוהל גם כיום באמצעות הרשתות הווירטואליות. כוחה של אל-ג'זירה להלהיט את הרחוב הערבי בא לידי ביטוי

במיוחד בעתות של מאבק בין כוחות לא-ערביים לבין העולם הערבי, כמו למשל באנתפאדת אל-אקצא, במערכה האמריקנית בעיראק, במלחמת לבנון השנייה ובמבצע "עופרת יצוקה". בכל המקרים האלה עודדה הרשת תסיסה ציבורית, שלווה בביקורת על חוסר האונים והאדישות של הממשלים הערביים לנוכח הפגיעות שסופג העולם הערבי והמוסלמי.

בטלטלה הנוכחית ביטאו אמצעי התקשורת המודרניים את מלוא עוצמתם. במעין שיתוף פעולה לא מתוכנן סיפקו הרשתות החברתיות הווירטואליות את המסגרת הארגונית לתנועות המחאה, בעוד רשת אל-ג'זירה הקטרית אמונה על עיצוב המטען הרעיוני של המהפכות ומהווה מעין זרז המכשיר את יציאת ההמון נגד הממשלים. השילוב בין שני הרכיבים גרם לנטרול כוח

בטלטלה הנוכחית ביטאו
אמצעי התקשורת
המודרניים את מלוא
עוצמתם. במעין שיתוף
פעולה לא מתוכנן סיפקו
הרשתות החברתיות
הווירטואליות את
המסגרת הארגונית
לתנועות המחאה, בעוד
רשת אל-ג'זירה אמונה על
עיצוב המטען הרעיוני של
המהפכות

האכיפה של המשטרים ושליטתם בהצגת תמונת המציאות כלפי פנים וכלפי חוץ. התופעה החדשה אפשרה לציבור הרחב להתאגד, להעביר מידע ולתכנן מהלכים מעל ראשי השלטונות. נראה כי המשטרים השונים באזור, ובעיקר "הג'זמלוכיות"

שצמרותיהן מאוישות ברובן בבני הדור הוותיק, לא הכירו לעומק את טיבן של הרשתות ואת טיב המדיה המודרנית. הם התקשו לזהות את עוצמתן ואת הקצב המהיר של פעילותן, שבא לידי ביטוי בהתפתחות מהפכות רחבות היקף תוך ימים ספורים. המנהיגים האלה שקדו משך שנים על פיתוח יכולת התמודדות עם איומים שהכירו מהעבר, כמו פיגועי טרור, פלישות זרות, מרידות או הפיכות צבאיות. רובם עמדו חסרי אוניס נוכח התכנסויות המוניות במרכזי הערים הגדולות, באופן ששיתק את מוקדי השלטון. ואולם ביסוד עוצמתה של התופעה החדשה נטועה במידה רבה גם חולשתה הבסיסית. הדינמיקה הציבורית רבת העוצמה שהמדיה והרשתות החברתיות הווירטואליות יוצרות אינה מלווה בדרך כלל בהנהגה ממוסדת, בתכנון סדור של מהלכים ובמצע מגובש. כל אלה הם יסודות הכרחיים לגיבוש חלופה ממשית לסדר הקיים.

הציבור בעולם הערבי הוכיח אפוא במרבית המקרים את יכולתו לפעול כחברה אזרחית המונעת בחלקה הגדול מכוח הכמיהה לחירות. הוא התאגד נגד משטרים שנואים ואף הפיל חלק מהם. בכמה מן המדינות כבר הוכיח הציבור הזה בשנים האחרונות יכולת לקיים בחירות דמוקרטיות אמיתיות. ואולם העמידה המלאה במבחן הדמוקרטיה אינה נמדדת רק במקרי קיצון של מהפכות או של בחירות, אלא דווקא בשלבים הממושכים של קיום סדר ליברלי לאורך זמן. בשלותו של הציבור הערבי לדמוקרטיה תבוא לידי ביטוי ביכולת לנהל זירות הפתוחות לכל מגוון הדעות ובנכונות של כל שלטון שימשול בהן לקיים את כללי המשחק הדמוקרטיים. עד היום ההתנסות במשחק הדמוקרטי במזרח התיכון העלתה ספקות עמוקים כלפי אפשרות כזאת. כמעט בכל מדינה באזור שבה התקיימו בחירות דמוקרטיות תקינות בשני העשורים האחרונים, נחלו הכוחות האסלאמיים הצלחה ניכרת. כך היה באלג'יריה, ברשות הפלסטינית ובתורכיה. גורמים אלה אינם מפגינים אהדה טבעית כלפי הרעיון הדמוקרטי במובנו המערבי, קל וחומר נכונות לקיים מרחב פוליטי וחברתי פלורליסטי. יתרה מכך, עלייתם לשלטון אינה מבשרת בהכרח על ריסון בעמדותיהם. הם אומנם נתקלים באילוצים רבים מבעבר במעמדם כריבון, אולם לא חשים צורך לשנות את הליבה האידיאולוגית המסורתית שלהם בהקשרי פנים וחץ.

התמורות האחרונות מחייבות אפוא את המשקיף המערבי להיזהר מאימוץ דימויים הלקוחים מתוך תפיסת עולמו לצורך תיאור הנעשה במזרח התיכון. גל מחאה של צעירים וקריאות להפלת שליטים עריצים אינם בהכרח מה שהמערב מכיר מניסיון העבר שלו או שואף לראות במזרח התיכון. אין אלה ביטוי להתמערבות, לחילון או לפלורליזם רעיוני, וודאי לא ביטוי להתגבשות "מחנה שלום" החותר לפיוס עם יריביו של העולם הערבי והמוסלמי, ובראשם ישראל וארצות הברית. זוהי שאיפה לסדר דמוקרטי אחר, מנותק במידה רבה מההגדרות

האוניברסליות או המערביות, ולשינוי יסודי, שחלק ניכר ממקדמיו מתקשים עדיין לשרטט את דיוקנו המדויק.

הממד האזורי: מחנה ההתנגדות זוכה מן ההפקר?

במבט ראשון, ולא בהכרח מוטעה, נראה שהטלטלה הנוכחית משחקת בעיקר לידי מחנה ההתנגדות במזרח התיכון, המונהג בידי איראן, ופועלת לרעת המחנה המתון באזור. ברקע לכך מצויות כמה סיבות: הזעזועים פוקדים בעיקר את מדינות המחנה המתון ובראשן מצרים, המשמשות בלם מרכזי בפני מחנה ההתנגדות; ארצות-הברית מצטיירת בשלב הזה כמשענת קנה רצוף כלפי בעלי בריתה, וכ"נטולת שיניים" כלפי יריביה במרחב, מה שמחליש עוד את מעמדה במזרח התיכון; יש באירועים האחרונים פוטנציאל לחיזוק המחנה האסלאמי באזור, ובייחוד במצרים; וההתמקדות הבינלאומית בתפוחות בעולם הערבי, מסיטה, ולו לזמן מוגבל, את תשומת הלב העולמית מהנעשה בזירות בוערות אחרות באזור, ובראשן סוגיית הגרעין האיראנית. הטלטלה אינה כמובן פרי יוזמה של מחנה ההתנגדות, אולם היא מסייעת בביסוס הדומיננטיות שלו באזור, ומעמיקה את חולשתו של המחנה המתון, המצוי למעשה בהתפוררות.

ועם זאת, נראה שגם בקרב גורמי מחנה ההתנגדות מקנן חשש כבד מהתפשטות גל המחאה העממית לכיוונם. בהקשר הזה בולטים במיוחד התפתחות תנועת המחאה בסוריה, המלווה בעימות אלים בין המשטר והציבור וניזונה ממשקעי האיבה העמוקים בין הרוב הסוני לבין המיעוט העלווי השליטי; הליבו המחודש של תנועת המחאה באיראן בהשראת הנעשה בעולם הערבי (אם כי המשטר האסלאמי ממשיך לשלוט ביד רמה), והתעצמות התסיסה העממית נגד חזבאללה בלבנון. ההנהגות במחנה ההתנגדות, בשונה ממצרים או מתוניסיה, נכונות כנראה להפעיל כוח רב על מנת לדכא את התסיסה העממית בשטחן, היות וזו נתפסת לשיטתן כאיום קיומי ממשי עליהן.

מכל מקום, ההתפתחויות האחרונות משתלבות בניתוח האסטרטגי הרחב שעושים גורמי ההתנגדות מזה זמן, ומפיח בהם אופטימיות יחסית בנוגע לעתיד. ברקע כמה תמורות יסוד: ההתקרבות ההדרגתית של תורכיה בהנהגת המפלגה האסלאמית (AKP) לעבר מחנה ההתנגדות, תוך ערעור הדרגתי של קשריה האסטרטגיים עם ישראל; חוסר היציבות הכרוני הממשיך לאפיין את עיראק, בייחוד לאחר יציאת מרבית הכוחות האמריקניים ממנה, מצב שנתפס בעיני גורמי ההתנגדות כהזדמנות לביסוס השפעה בזירה הזאת; וכן החולשה הגוברת של ארצות-הברית באזור, הנובעת בין היתר מחוסר הצלחתה המתמשך לבסס יציבות במוקדי פעילותה, ובייחוד באפגניסטן ובעיראק.

בראייה רחבה יותר, נראה כי הטלטלה באזור, ובייחוד המהפכה במצרים – מנהיגת העולם הערבי זה שנים רבות – היא נדבך מרכזי בתהליך רב שנים של היחלשות העולם הערבי ושל התחזקות הכוחות הפריפריאליים הלא-ערביים במרחב. התהליך הזה נמשך עשרות שנים, בעיקר מאז שקרס רעיון הפאן-ערביות בסוף שנות השישים של המאה שעברה, והוא הגיע לשיאו בעשור האחרון, שאירעו בו כמה משברים טראומטיים מבחינת העולם הערבי. המשבר הראשי היה כיבוש עיראק בידי ארצות-הברית והפלת משטרו רב העוצמה של צדאם חוסיין, ששימש מגן מרכזי של העולם הערבי הסוני מפני אויביו, ובראשם המחנה השיעי בהנהגת איראן.

הטלטלה הנוכחית גורמת להתכנסות מרבית השחקנים הערבים פנימה אל מדינותיהם, ובכך גובר חוסר יכולתם להתאגד ולפעול כקולקטיב. את החלל שנוצר ממלאים בהדרגה כוחות לא-ערביים המצויים בשולי העולם הערבי, ובראשם איראן, תורכיה וישראל. אלה מעמיקים בהדרגה את השפעתם בזירות מפתח באזור ובראשן עיראק, המפרץ הפרסי, הזירה הפלסטינית, לבנון ומרחב הים האדום. השחקנים האלה, ובייחוד איראן, עלולים לראות בטלטלה האזורית הזדמנות להעמקה נוספת של השפעתם בזירות העוברות זעזועים עזים, דוגמת מצרים, צפון אפריקה או חצי האי ערב.

הממד הבינלאומי: "DNA ערבי" ו-"DNA אמריקני"

ניתוחים רבים בזירה הבינלאומית יוחדו בחודשים האחרונים לתיאור הטעות וחוסר ההבנה היסודיים המגולמים בתגובות ארצות-הברית לטלטלה במזרח התיכון. תשומת לב מיוחדת ניתנת לנטישת מובארכ, מבעלי בריתה החשובים של ארצות-הברית במרחב, בשעתו הקשה ביותר, כדי לתמוך באידיאל של קידום הדמוקרטיה בכל זירה בעולם, בלי להתחשב בנסיבותיה הייחודיות, וגם אם הדבר משחק לטובת גורמים העוינים ביסודם את המערב. רבים השוו את התנהגות אובמה לזו של הנשיא ג'ימי קרטר כלפי השאה של איראן ערב המהפכה האסלאמית. בסוף שנות השבעים ניסה השאה לבלום את ניצני המהפכה שהתפתחו במדינה, אך לחץ של ארצות-הברית אילצו לרכך את ידו הנוקשה. הדבר גרם לפגיעה קשה בדימויו מבית ולפליחות ניכר בביטחו העצמי כלפי האופוזיציה. לצד העבר הרחוק, מועלית

הטלטלה באזור, ובייחוד המהפכה במצרים, היא נדבך מרכזי בתהליך רב שנים של היחלשות העולם הערבי ושל התחזקות הכוחות הפריפריאליים הלא-ערביים במרחב

תהייה בנוגע לאי-הלמידה של ארצות-הברית מניסיון העבר הקרוב: הלחץ על מצרים לקיים בחירות הוגנות בשנת 2005, מה שחזק את כוחם של נציגים המזוהים עם האחים המוסלמים בפרלמנט של מצרים; ותמיכת ארצות-הברית

בקיום בחירות חופשיות ברשות הפלסטינית בשנת 2006 בהשתתפות החמאס, מה שאפשר את השתלטות התנועה על הממשל הפלסטיני. הממשל בווינגטון נקט כלפי הטלטה האזורית עמדה הנוטעה עמוק בתפיסת העולם האמריקנית, המשותפת לכל הממשלים בווינגטון. זו מבטאת אהדה כלפי מאבקים עממיים למען חופש, ואמונה דטרמיניסטית בניצחון הדמוקרטיה בכל זירה בעולם. אפשר שבמהלכה של ווינגטון שולבה בין היתר התקווה, שהקו החדש-ישן עשוי לשקם את הדימוי השלילי המסורתי של ארצות-הברית בעיני הקהלים במזרח התיכון. היו בארצות-הברית מי שאף ניסו לפתח את הנקודה הזאת בטענה כי שורשיו של גל המהפכות הנוכחי בעולם הערבי נטועים בהפלת משטר צדאם חוסיין בידי האמריקנים. לדבריהם, הפלתה של אחת הג'מלוכיות החזקות בעולם הערבי ולכידתו המתקשרת של צדאם חוסיין הביאו לידי התפוררותו ההדרגתית של מחסום הפחד בקרב הקהלים הערבים מפני ממשליהם, תהליך שהגיע לשיאו בחודשים האחרונים.¹ ואולם לעת עתה נראה שמהלכה של ווינגטון השיגו תוצאה הפוכה: לא זו בלבד שאין ארצות-הברית זוכה לאהדה או להכרת תודה בשל התייצבותה לימין המחאה העממית, אלא היא אף העמיקה את דימויה כגורם אינטרסנטי ואופורטוניסטי, הבוחש בנעשה בעולם הערבי. במצב שנקלעה אליו, כמעט כל צעד שנוקטת ארצות-הברית כלפי האירועים באזור, מפורש בשלילה בעיני העולם הערבי: התערבות בהתרחשויות נחשבת ביטוי למדיניות תוקפנית הנובעת מדאגה לאינטרסים כלכליים, בעוד אי-התערבות משקפת את צביעותה של המעצמה, הנובעת גם כן ממניעים חומריים (במיוחד הפחד מפני עליית מחירי הנפט העולמי). כלוא בין הבררות הסבוכות, דבק אובמה בעיקר בהימנעות מהסתבכות אמריקנית במעורבות קרקעית, כפי שבא לידי ביטוי בולט בלוב. זאת, בעיקר נוכח שאיפתו להימנע ממהלך שיעמיק את הפגיעה במעמדו בזירה הפנימית.

התנהגות הממשל מסבה כנראה כבר עתה נזק אסטרטגי לארצות-הברית, וזאת דווקא בשעה שהשפעתה במזרח התיכון הולכת ופוחתת. התנהגותה משפיעה על ביטחונם העצמי של בעלות בריתה במרחב ועל האמון שלהן בארצות-הברית כמשענת אסטרטגית – לא רק כלפי איומים חיצוניים דוגמת איראן, אלא גם כלפי אתגרים מביט. כל זה בשעה שבפני הממשל האמריקני ניצבות בעיות שלצורך פתרוןן הוא מחויב לגייס בעלות ברית אזוריות: ייצוב המצב בעיראק; מיגור הג'יהאד

התנהגות ממשל אובמה מסבה כנראה כבר עתה נזק אסטרטגי לארצות-הברית, וזאת דווקא בשעה שהשפעתה במזרח התיכון הולכת ופוחתת

העולמי באפגניסטן; והגברת הלחץ הבינלאומי על איראן. ניצנים ראשונים לפגיעה במעמדה של ווינגטון מופיעים בסעודיה, המסתמנת כמי שהפכה בעטיין של התמורות האחרונות למנהיגת המחנה הערבי המתון. שליטיה לא ידעו כנראה

מראש את הממשל בווישינגטון בעניין הכנסת צבאה לבחריין (מרס 2011), ואף ביטלו בשבועות האחרונים ביקור צפוי של מזכירת המדינה ושל מזכיר ההגנה של ארצות-הברית בממלכה.

המחשה מעניינת לפרשנות הבעייתית של הממשל בווישינגטון את הנעשה במזרח התיכון מצויה בניתוחו של פואד עג'מי, שפורסם כחודש בלבד לפני פרוץ התהפוכות באזור. במאמרו "השרידות המוזרה של המשטרים הערביים האוטוקרטיים" הודה עג'מי כי לפני חצי עשור העריך, שבחסות הממשל האמריקני יצעד העולם הערבי לעבר עידן של "אביב דמוקרטי". קסם מיוחד הילכו עליו המאורעות הבאים: "מהפכת הארזים" בלבנון בעקבות רצח רפיק אל-חרירי, שהביאה לידי נסיגת כוחות סוריה מהמדינה; הבחירות החופשיות הראשונות לפרלמנט ולנשיאות בעיראק בשנת 2005; והלחץ שהחל במצרים למען רפורמות פוליטיות במחצית העשור הקודם. לאחר חצי עשור, לדבריו, החזון כבר אינו כה מזהיר: עיראק רחוקה מלהיות דמוקרטיה יציבה המשמשת מופת לחיקוי לכלל מדינות האזור; התמורות הדרמטיות בלבנון נבלעו בשאון המלחמה שאליה דרדר חזבאללה את המדינה בשנת 2006; והממשל הפלסטיני פוצל לשניים. לשיטת עג'מי, התוצאות העגומות של הניסיון הדמוקרטי בעולם הערבי הביאו הן את הערבים והן את ווישינגטון לסגת ממנו לפי שעה. זאת, מתוך הבנה שהמרחב אינו בשל להתנסויות כאלה, ושקידומן עלול דווקא לערער את היציבות בו.² נראה אפוא שגם מומחה מוערך כמו עג'מי לא העריך נכונה את חולשתן הבסיסית של מרבית האוטוקרטיים ואת עוצמת הלהט העממי לשינוי, אך גם לא את נכונותה של ארצות-הברית לשוב ולדבוק ברעיון של ביסוס דמוקרטיה באזור, תוך כדי התעלמות ממורכבותו.

סיכום ומבט לעתיד

הזווית הישראלית: פוטנציאל לתמורות בתנאים האסטרטגיים

לתהפוכות במזרח התיכון בכלל ובמצרים בפרט יש כבר עתה משמעויות אסטרטגיות כבדות משקל מבחינת ישראל:

א. במוקד עומדת שאלת יציבותו של הסכם השלום עם מצרים – יסוד אסטרטגי רב חשיבות מבחינת ישראל, שעליו הושתת חלק ניכר מתפיסת הביטחון שלה בשלושת העשורים האחרונים. כל שינוי במשטר, ובייחוד האפשרות להתחזקות כוחה של תנועת האחים המוסלמים, מגלם פוטנציאל לשינוי בתפיסת הביטחון של ישראל. בטווח הקצר, וכל עוד צבא מצרים חולש על הממשל במדינה, נראה שהסכם השלום ימשיך להיות יציב. ואולם ישראל מבחינתה מחויבת למעקב קפדני אחר ההשלכות של המצב הפנימי

- במצרים על מדיניות החוץ ותפיסת הביטחון שלה, ובייחוד לאחר הבחירות הצפויות להתקיים במדינה, כנראה בסוף השנה הנוכחית.
- ב. הטיית תשומת הלב העולמית, ובייחוד של ארצות-הברית, לעבר הנעשה בעולם הערבי, מסיטה כבר עתה את ההתמקדות מסוגיות אחרות שלהן חשיבות אסטרטגית עבור ישראל, ובראשן הגרעין האיראני. יתרה מכך, הזעזוע שחווה האזור עלול להעמיק את רתיעתן של כמה מדינות מקידום צעדים נגד איראן במישור הכלכלי והמדיני, קל וחומר הצבאי, מחשש להחריף את חוסר היציבות האזורית.
- ג. אשר למחנה ההתנגדות – נראה שזה שואב עידוד רב מהיחלשות המשטרים הערביים המתונים ומהמבוכה העמוקה שנקלעה אליה ארצות-הברית. גורמי ההתנגדות עלולים לראות בכך פתח למרחבי פעולה נוחים יותר בכל המישורים ובלל זה הצבאי, והזדמנות להעמיק את השפעתם במדינות האזור המצויות בשלב של עיצוב מחודש. כבר עתה הם מנסים לבחון את מרחב הפעולה שלהם, למשל באמצעות שיגור שתי אוניות המלחמה האיראניות לים התיכון (פברואר 2011), או הניסיונות להעביר משלוחים של אמצעי לחימה מאיראן לרצועת עזה בנתיבים הימי והיבשתי (מרס 2011). מנגד – ערעור שלטונו של בשאר אסד בסוריה עשוי לפגוע בעוצמתו ובלכידותו של מחנה ההתנגדות בכלל ובהשפעתה של איראן באזור בפרט. בתרחיש שבו יתקרב משטר בשאר אסד אל קיצו, עלולות חלק מחברות מחנה ההתנגדות לקדם הסלמה מול ישראל בניסיון למנוע את קריסת משטר הבעת' בדמשק.
- ד. בזירה הפלסטינית – הטלטלה האחרונה עלולה להעמיק את תחושת המצוקה האסטרטגית שבה נתון משטר אבו מאזן, בייחוד לנוכח אובדן בעל ברית אזורי רב עוצמה בדמות משטר מובארכ, והספקות העמוקים המתעוררים לגבי יציבות המשענת האמריקנית. כל המגמות האלה משחקות לידי החמאס, שחשה – כמו שאר הגורמים במחנה ההתנגדות – כי התמורות באזור משחקות לטובתה, ובעיקר היחלשות המשטר המצרי, שהפעיל לחץ כבד על שלטון החמאס ברצועה, והאפשרות שהאחים המוסלמים, תנועת האם של החמאס, תחזק את מעמדה בממשל המצרי. במצב זה נראה שאבו מאזן חושש מגורל דומה לזה של מובארכ. כדי למנוע תרחיש כזה הוא נוקט בחודשים האחרונים מהלכים שתכליתם לשבור את הקיפאון במשא ומתן עם ישראל ובזירה הפנימית: הוא מאותת על כוונה לקדם את מגעי הפיוס עם חמאס ומקדם מהלכים בינלאומיים לניגוח ישראל. בהתבוננות לעתיד מתחזקת הסבירות, שממשל אבו מאזן ינסה לקדם צעדים נועזים יותר, ובראשם הכרזה על מדינה עצמאית בגבולות

1967 (רעיון הזוכה לתמיכה הולכת וגוברת בזירה הבינלאומית), ואולי גם הגברת החיכוך עם ישראל בגדה המערבית.

ה. בהיבט המדיני-הסברתי – לעת עתה נראה שאין בכוחה של הטלטלה הנוכחית לערער את הנחת היסוד הרווחת בקהילה הבינלאומית בכלל ובארצות-הברית בפרט, ולפיה הסכסוך הישראלי-הפלסטיני הוא מקור חוסר היציבות האזורית. לפיכך, התמורות הנוכחיות אינן מקלות בינתיים את הלחץ המדיני על ישראל לקדם את התהליך המדיני עם הפלסטינים ואף אינן מסייעות לערעור תהליך הדה-לגיטימציה הגובר של ישראל בזירה הבינלאומית.

1. במישור הביטחוני – התרופפות כוח האכיפה של שלטונות מצרים בחצי האי סיני מקלה כבר עתה על הברחת אמצעי לחימה ופעילים צבאיים לרצועת עזה. הדבר מסייע להאצת בניין הכוח הצבאי של גורמי הטרור באזור, בין היתר באמצעות הצטיידות בנושק בעל יכולת פגיעה משופרת, בעיקר רקטות לטווחים ארוכים ואמצעי לחימה משוכללים נגד טנקים ונגד כלי שיט ומטוסים, העלולים להגביל את מרחב הפעולה של צה"ל ברצועת עזה.

ההתפתחויות האחרונות בעולם הערבי, ובייחוד המהפכה במצרים והזעזוע העמוק בסוריה, מצביעות בינתיים בעיקר על ריבוי אתגרים ביטחוניים ועל מיעוט הזדמנויות לקידום תהליכים מדיניים מבחינת ישראל. התמורות האזוריות הן במידה רבה עוד נדבך בתהליך הרעת מצבה האסטרטגי האזורי של ישראל בעשור האחרון. זהו תהליך מורכב, שיש בו מעין סתירה פנימית: לאורך השנים עוצמתה הצבאית והטכנולוגית של ישראל גוברת וחוסנה הכלכלי מתעצם; ואולם בה בעת ניכר שינוי שלילי רציף בפני האזור, הבא לידי ביטוי בעיקר בריבוי האיומים הניצבים לפניה ובעוצמתם הצבאית והמדינית (במיוחד התחזקות מעמדה של איראן באזור וחתירתה לרכוש יכולת גרעינית, וכן התבססות מחנה ההתנגדות בהנהגת טהראן), ומנגד – בצמצום ההזדמנויות המדיניות, ובראשן קידום תהליכים מדיניים במישורים הסורי והפלסטיני.

הזווית האזורית: כיצד ייראה הבוקר שלמחרת המהפכה?

המשבר במזרח התיכון מצוי עדיין בשלבי התהוות. מוקדם לסכמו ולגבש הערכות אסטרטגיות ארוכות טווח למציאות שאך לפני חודשים ספורים איש לא ראה בה תרחיש רלוונטי. דיוקנו של המזרח התיכון המשתקף מבעד לענן המשברים שטרם הוכרעו הוא מיוזג של תופעות חדשות וישנות. פענוח דיוקן זה מחייב הבנה של זרמי העומק שבו, אך גם השתחררות מתפיסות ומדימויים שליוו עשרות שנים את הפרשנות להתרחשויות במרחב.

מה שניצת כמאבק חלוצי אפוף אופוריה למען דמוקרטיה נהפך בכמה מוקדים באזור לעימותים בעלי מאפיינים מוכרים מן העבר. בחסות המאבק בעריצות חזרו והתעוררו המאבקים שרקעם אתני, דתי, עדתי ואידיאולוגי. התפרצותם גורמת לתחייתן של תופעות הנטועות עמוק בהוויית האזור: רודנים שאינם בוחלים בדיכוי כוחני של בני עמם, שבטים ועדות הנלחמים אלה באלה והסכנה המתמדת של גלישה לאנרכיה פנימית, שממנה צפויים להרוויח בעיקר הגורמים הקיצוניים במרחב. התופעות האלה בולטות במיוחד בלוב, בסוריה ובתימן, וכן בבחריין, שהמאבק הגואה בה בין הרוב השיעי לבין המיעוט הסוני השליט מלבה את הפחד העמוק בעולם הערבי מפני חתרנותה של איראן ואת המתחיות העמוקה בין סונים לשיעים. התפתחויות אלה מצטרפות לבעיות ותיקות יותר המאיימות על שלמות המדינות באזור. בהקשר הזה יצינו בעיקר: סודאן, הניצבת לקראת פיצול לשתי מדינות; עיראק, הסובלת מחולשה עמוקה של השלטון המרכזי ומעוצמה רבה של הפריפריות (בייחוד הממשל האוטונומי הכורדי בצפון המדינה); לבנון, הנכבשת בהדרגה בידי חזבאללה; והרשות הפלסטינית שהתפצלה לשתי ישויות גיאוגרפיות ופוליטיות נפרדות העוינות זו את זו. המדינה הערבית אמנם ממשיכה לשרוד למרות כל האתגרים הקשים הניצבים לפניה, אולם במרבית המקרים דיוקנה משתנה ועוצמת השלטון המרכזי פוחתת. ככל שהמדינה הערבית הומוגנית יותר במאפייניה, כמו מצרים ותוניסיה, המהפכה בה אלימה פחות, המאבק למען דמוקרטיה מובהק יותר ושילבי המעבר לממשל החדש סדורים יחסית. לעומת זאת, במדינות הטרוגניות יותר וממוסדות פחות, המהפכות מלוות בתופעות קשות של אלימות ואנרכיה.

במרבית מדינות האזור ניכרת קריסה של הסדר השלטוני המסורתי ששרר בהן או שיש עליו ערעור יסודי. הסדר הישן של משטרים אוטוקרטיים מוחלף בסדר חדש השואף להתבסס על כללי המשחק הדמוקרטי. בשוך הסערה ניצבים בחלק ממדינות האזור שני כוחות מרכזיים: הצבאות, המייצגים במידה רבה את הסדר הישן – ובכלל זה שמירה על הזיקה למערב והתייצבות מול מחנה ההתנגדות בהנהגת איראן – ואמורים לשמש מעין "חוליית קשר" בין שתי תקופות; והזרם האסלאמי, הגורם הציבורי והפוליטי הגדול והמאורגן ביותר במרבית המדינות, הנערך להשתלבות בסדר החדש ואף לביסוס מעמד דומיננטי בו. הגורמים הפוליטיים והציבוריים הלא־דתיים אמנם צוברים בהדרגה כוח, אולם השפעתם פחותה כנראה מזו של הגורמים האסלאמיים. לפיכך קיים סימן שאלה גדול לגבי יכולתם לקצור הצלחות במבחנים קרובים, ובייחוד בבחירות דמוקרטיות, באופן שיאפשר להם לבסס דומיננטיות בשלטון.

המצב הזה עשוי להוליד חזרה על מספר תקדימי עבר שהתרחשו באזור, בעיקר במדינות שחוו תהפוכות דרמטיות: השתלטות הדרגתית של הזרם האסלאמי

על הממשל תוך כדי החלשת הממסד הצבאי, כמו בתורכיה (תרחיש שצפוי להיות רלוונטי במיוחד במצרים); מניעת השתלטות של הזרם האסלאמי על הממשל בידי הצבא ועימות אלים בין השניים, כפי שאירע באלג'יריה; או קריסת הממסד השלטוני והשתלטות כוחנית של הזרם האסלאמי עליו, לפי הדגם של חמאס ברצועת עזה. בצד אלה אפשר לשרטט גם תרחישים שבהם אין לגורמים האסלאמיים מעמד דומיננטי, למשל העברה תקינה של השלטון לגופים לא־דתיים, שלהם אין כל זיקה לתנועות האסלאמיות, בעקבות קיום בחירות דמוקרטיות. ואולם סבירות מימושם של התרחישים האלה נראית לפי שעה נמוכה. התפתחות התרחישים השונים במדינות האזור, או היווצרות תרחישים חדשים, תלויות בכמה משתנים: עוצמתם של הצבאות; כוחן של תנועת המחאה והאופוזיציה למשטרים, ובעיקר של הגורמים האסלאמיים; המדיניות של השחקנים הבינלאומיים, ובייחוד של ארצות־הברית; וכן האופן שבו יתפתחו קווי השסע הפנימיים במוקדים השונים בעולם הערבי.

בקריאות המלווות את גל המחאה האזורי כיום, טמונים כנראה זרעי המהפכות הבאות. בזעם האדיר שהופנה כלפי המציאות המתמשכת ונטולת התקווה, יש מידה רבה של התעלמות – של חלק מהשחקנים המקומיים אך גם חלק מהפרשנים החיצוניים – מכך שזו נובעת מבעיות חברתיות, דמוגרפיות וכלכליות עמוקות, שספק אם יש להן פתרון, ודאי שלא במהירות שמייחלים לה ההמונים. כמו בתקדימים מהפכניים רבים, אפשר שגם הגל הנוכחי יעמוד בתוך זמן קצר בפני משבר צפיות חריף. המצב הזה עלול לשחק לטובתו של הגורם הבא שיבטיח ישועה לבני המרחב, אך גם עלול לסייע להתפתחות תופעות של רודנות ושל אלימות, כפי שצפו פעמים רבות בהיסטוריה מתוך מהפכות שחרתו על דגלן חזון אופטימי.

הערות

- 1 ראו ריאיון עם פואד עג'מי, מזרחן אמריקני־לבנוני בולט (ממוצא שיעי), שהיה בעל השפעה רבה על עיצוב מדיניותו של ממשל בוש כלפי המזרח התיכון בראשית העשור הקודם: **הארץ**, 25 בפברואר 2011.
- 2 Fouad Ajami, "The Strange Survival of the Arab Autocracies," www.hoover.org/publications/defining-ideas, 13 December 2010.

המזרח התיכון החדש: עידן אי־הוודאות

אפרים קם

מבוא

קשה להפריז בחשיבותה של רעידת האדמה העוברת עתה על המזרח התיכון. זהו זעזוע רב־מערכתי, ורישומו ניכר כבר היום, ויהיה ניכר עוד יותר בעתיד בתחומים רבים. משטרים נפלו, וייתכן שייפלו עוד בעתיד. כוחות חדשים דורשים, ומתחילים לקבל את חלקם בשלטון, ומבנה השלטון בכמה מדינות מתחיל להשתנות. לשינויים יהיו השלכות כלכליות, ומחירי הנפט כבר עלו, לפחות זמנית. הזעזוע עשוי לשנות את מאזן הכוחות בין המדינות המובילות באזור ואולי את מערך היחסים ביניהן, וישפיע על מעמדה של ארצות־הברית בו, וכן יהיו לו השלכות על ישראל ועל יחסי השלום בינה לבין שכנותיה.

מאמר זה מבקש לבחון את משמעות האירועים המתרחשים בחורף 2011 במזרח התיכון. מאחר שהמאמר נכתב תוך כדי ההתרחשויות, שהמשכן אינו ברור, אפשר להצביע בו לכל היותר על מגמות אפשריות – וגם אלה בזהירות המתבקשת.

יציבות המשטרים הערביים

מאז שנת 1970 נהנו המשטרים הערביים מיציבות בולטת. בתקופה זו לא הופל משטר ערבי חוץ מהמשטר בסודאן, שהופל ב־1989 בהפיכה צבאית. יציבות זו מרשימה במיוחד משום שמשנות הארבעים ועד שנת 1970 עברו המדינות הערביות גל של הפיכות צבאיות וניסיונות הפיכה. מאז שנת 1970, גם כאשר נרצחו שליטים ערבים מרכזיים, כמו המלך פיצל בסעודיה ב־1975 והנשיא סאדאת במצרים ב־1981, לא עמד משטרם בסכנת קריסה, והשלטון עבר ליורשיהם בלא משברים. מכלל זה יצאה מדינה אחת, לא־ערבית, במזרח התיכון – איראן, שבשנת 1979 הפילו בה ההמונים את משטר השאה. אבל איראן נראתה היוצא מן הכלל שהעיד

ד"ר אפרים קם הוא חוקר בכיר וסגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי.

על הכלל. מאז המהפכה האסלאמית באיראן עבר דור, שבמהלכו לא אירע מקרה כמו זה האיראני במדינות אחרות.

ליציבות המשטרים הערביים עד חורף 2011 היו כמה סיבות. ההפיכות הצבאיות של הדור הקודם לימדו את המשטרים שהמפתח ליציבותם הוא הצבא: אם הצבא יתמוך במשטר, יוכל המשטר להתמודד בהצלחה עם איומים פנימיים אחרים – ולהפך. מתוך הבנה זו טיפחו המשטרים את הקשר לצבא, דאגו להעניק לאנשיו תנאי שירות מועדפים והציעו לבכיריו עמדות מפתח במערכת הכלכלית והפוליטית לאחר פרישתם. בחלק מהמדינות הערביות היו השליטים קציני צבא לשעבר. השיטה הוכיחה את עצמה: משנת 1970 הוכיחו הצבאות נאמנות למשטרים הערביים, כאמור חוץ מסודאן (ורצח סאדאת, שבוצע בידי קבוצה אסלאמיסטית קטנה שחדרה לצבא). אפילו במהלך התסיסה שהובילה לנפילת משטר השאה נשאר הצבא נאמן למשטר עד הרגע האחרון.

יחד עם הבטחת נאמנות הצבא נקטו המשטרים אמצעים פיזיים כדי להגן על עצמם. החשוב שבהם היה הקמת כוחות גדולים של צבא, במקביל לצבא הסדיר, שמשימתם הראשונה במעלה הייתה להגן על המשטר, ולהוות משקל נגד לצבא הסדיר, שהמשטר לא תמיד סמך על נאמנותו. כאלה היו משמרות המהפכה באיראן, משמר הרפובליקה במצרים, בסוריה או בעיראק, המשמר המלכותי בירדן והמשמר הלאומי בסעודיה. כן בנו המשטרים שירותי ביטחון פנימיים יעילים, ואלה עקבו אחר חשודים בחתרנות בצבא ומחוץ לו, והקימו כוחות לביטחון פנים, שנועדו לטפל בהפגנות ובגילויי תסיסה אזרחיים. מול כלים אלה, סיכויו של קשר צבאי נגד המשטר היו קלושים.

ואולם בעוד המשטרים באזור הבטיחו את עצמם במידה סבירה נגד קשר צבאי, התפתחו בהדרגה איומים פנימיים אחרים, משני כיוונים. מהצד האחד, בכמה ממדינות האזור גברה אי־שביעות הרצון בקרב הציבור מאופיו של המשטר וממדיניותו. אי־שביעות הרצון נבעה בעיקר מהמצב הכלכלי, מהאבטלה וממצוקת הדיור בייחוד בקרב צעירים. כן נבעה ההתמרמרות מהמגבלות על חופש ההתארגנות והביטוי הפוליטיים ומדיכוי זכויות הפרט. בכמה מקרים התפרצה תסיסה המונית נגד המשטר, וזה נאלץ להפעיל כוח משטרתני נגד ההמונים, למשל במהומות המזון במצרים בשנת 1977 ובשנת 1986, שפרצו בעקבות העלאת מחירי המזון. בכל המקרים הללו עלה בידי המשטרים לדכא את התסיסה במהירות יחסית – מה שנתן להם כנראה ביטחון שיהיה ביכולתם להמשיך להכיל אותה. המחאה הבולטת ביותר פרצה דווקא באיראן ביוני 2009 בעקבות זיוף תוצאות הבחירות לנשיאות, ואז נאלץ המשטר להפעיל כוח רב כדי לבלום את התסיסה. איום מכיוון אחר נובע מהתחזקותן של התנועות האסלאמיות בשני העשורים האחרונים בכמה ממדינות האזור. עד כה לא הגיעו תנועות אסלאמיות לשלטון

באף מדינה ערבית, אולם הן מאיימות על כמה מהמשטרים הערביים. יתר על כן, באיראן שולט משטר אסלאמי פונדמנטליסטי, בתורכיה הגיעה לשלטון בבחירות דמוקרטיות מפלגה בעלת שורשים אסלאמיים, וברצועת עזה תפסה החמאס את השלטון, גם כן בבחירות דמוקרטיות. גם באלג'יריה תנועה אסלאמית רדיקלית כמעט הגיעה לשלטון בעקבות הבחירות בשנת 1992, אלא שהצבא בלם אותה בכוח, ובכך גרם למלחמת אזרחים קשה וממושכת במדינה.

חששם של המשטרים הערביים מפני כוחן של התנועות האסלאמיות תרם להתנגדותם לרפורמה פוליטית. כמה מהם יזמו לעתים הרחבה של כמה חירויות פוליטיות, בעיקר בעקבות לחצים של הממשל האמריקני. ואולם אף אחד מהם לא פיתח תהליך שיטתי ארוך טווח, שמטרתו להניח את התשתית הדרושה לחברה דמוקרטית. טענתם הייתה, שהחברה הערבית עדיין אינה בשלה לכינון משטרים דמוקרטיים מערביים, ופתיחה מהירה מדי ובטורם עת של המערכת הפוליטית תוביל להשתלטות גורמים קיצוניים עליה – בעיקר של התנועות האסלאמיות.

התפרצות התסיסה

הפוטנציאל של התפרצות התסיסה במדינות ערביות רבות היה קיים זה זמן רב. רבים בעולם הערבי רצו בשינוי אופיים של המשטרים: בפתיחת המערכת הפוליטית ובשיתוף גורמים נוספים בשלטון בדרך שתשקף את פני החברה, בשיפור המצב הכלכלי, בהרחבת זכויות הפרט ובצמצום השחיתות. לרצון הזה מסייעת מהפכת המידע. ערוצי הטלוויזיה, ובראשם רשת אל-ג'זירה, והתרחבות השימוש באינטרנט לימדו את ההמונים את מה שהמשטרים ביקשו להסתיר מהם: שיש חיים אחרים וטובים משלהם במדינות אחרות, ויש להם למה לשאוף. עד חורף 2011 נשאר פוטנציאל זה כלוא משום שלרצון בשינוי לא נמצאה הנהגה ולא

היה ארגון כלל-ארצי. יתר על כן, ההמונים שרצו בשינוי לא האמינו בכוחם. שינויי משטרים בעולם הערבי נעשו עד כה בהפיכות צבאיות, ולא היה תקדים לשינויים באמצעות התמרדות המונים. אמנם המהפכה באיראן לימדה שגם ההמונים יכולים להפיל משטר, אבל המקרה של איראן נחשב חריג, שהיו לו נסיבות מיוחדות משלו שאינן תואמות בהכרח את אלה שבמדינות הערביות. הגפרור שהצית את הלהבה נמצא דווקא במדינה ערבית לא מרכזית ובעלת השפעה מצומצמת על כלל

העולם הערבי – תוניסיה. אבל הצלחת ההמונים בתוניסיה להפיל במהירות את משטרו של זין אל-עאבדין בן עלי הוכיחה להמונים במדינות אחרות, שיש בידם הכוח לשנות את המצב, וכי השינוי אפשרי. מכאן התפשטה הדלקה במהירות,

שינויי משטרים בעולם
הערבי נעשו עד כה
בהפיכות צבאיות; לא
היה תקדים לשינויים
באמצעות התמרדות
המונים

הפילה את שלטון מובארכ במצרים, העמידה בספק את עתיד שלטונו של מועמר קד'אפי בלוב, והולידה גל של הפגנות ומהומות בעוד כתריסר מדינות ערביות ובאיראן. עוצמת המהומות, דרישות המפגינים, תגובת המשטרים ותוצאות התסיסה שונות ממדינה למדינה. אבל יש כמה מאפיינים משותפים לחלק גדול מגילויי התסיסה:

- א. את ההפגנות הובילו בדרך כלל בני הדור הצעיר, בעיקר סטודנטים, והצטרפו אליהם נציגי תנועות וגופים פוליטיים. מלכתחילה לא הייתה למפגינים הנהגה ברורה, אבל ככל שנמשכו ההפגנות, התבלטו נציגים שניהלו משא ומתן עם השלטונות על דרישותיהם.
- ב. אף־על־פי שתחילת ההפגנות הייתה ספונטנית הסתייעו המפגינים באמצעי קשר כדי לארגן אותן – בעיקר ברשתות חברתיות.
- ג. המצוקה הכלכלית הייתה גורם חשוב בהתפרצות התסיסה. ואולם בין דרישות המפגינים בלטו דווקא הקריאות לסילוק השליטים, לביטול חוקי חרום והפסקת הדיכוי ולהרחבת החופש הפוליטי. ענייני חוץ תפסו מקום משני ומצומצם בין דרישות המפגינים.
- ד. השליטים תפסו מיד את חומרת גל ההפגנות, וניסו להתמודד עמן ולהרגיען בהבטחה לווייתורים פוליטיים לדרישות המפגינים ובהבטחה להטבות כלכליות. ואולם ככל שויתורים אלה לא הועילו, עברו חלק מהמשטרים להפעלת כוח משטרת וצבאי לשם דיכוי ההפגנות.

הפיכת השלטון במצרים

נפילתו של משטר מובארכ היא התוצאה החשובה ביותר של גל התסיסה, לפחות עד כה, משום שמצרים היא המדינה הערבית החשובה ביותר, וההתפתחויות בה ישפיעו גם על מדינות אחרות, ומשום שהמתרחש בה ישפיע גם על מאזן הכוחות האזורי ועל יחסיה עם ארצות־הברית ועם ישראל. המפגינים שהפילו את השלטון באו מקבוצות שונות: מארגוני סטודנטים וצעירים שנפגעו קשה מהאבטלה, ממפלגות פוליטיות ומ"האחים המוסלמים" שניסו לנצל את גל התסיסה. המפגינים דרשו בראש ובראשונה את סילוקם של מובארכ ומקורביו, חופש פוליטי ובחירות חופשיות, הפסקת שלטון הדיכוי וביטול משטר החירום וחסיון השחיתות. אף שאין ספק שהמצוקה הכלכלית, ובעיקר בעיית האבטלה והדירור, הייתה בין הסיבות החשובות להתפרצות, הדרישה לשיפור המצב הכלכלי לא בלטה בין תביעות המפגינים, אולי משום שדווקא בשנים האחרונות חל שיפור ניכר במצב הכלכלי במצרים. דרישות בנושאי חוץ, ובכלל זה היחסים עם ארצות־הברית ועם ישראל, לא הודגשו בין הדרישות.

בשלב זה נטלה המועצה העליונה של הכוחות המזוינים את השלטון לידיה לתקופה של שישה חודשים, שבמהלכה תכהן ממשלת מעבר שמינתה המועצה, ולאחריה יועבר השלטון לרשויות האזרחיות. בתקופת המעבר תתוקן החוקה הקיימת בכל הנוגע לניהול הבחירות לפרלמנט ולנשיאות, שיתקיימו בסיומה. כשהנסיבות יאפשרו יבוטלו חוקי החירום, שנקבעו בשנת 1981, ויושמו הבטחות נוספות שניתנו למפגינים. פעילים רבים למען דמוקרטיה דורשים לעבד חוקה חדשה, שבין השאר תצמצם את סמכויות הנשיא, אך הצבא סבור בינתיים ששינויים עמוקים יותר יצטרפו להיעשות בידי הפרלמנט הנבחר.

הצבא הוא גורם כוח מרכזי במערכת המצרית מאז מהפכת "הקצינים החופשיים" בשנת 1952, ומאז מלחמת 1973 הוא זוכה לאהדה רבה במצרים. מלבד תפקידו להגן על המדינה מפני איומים מחוץ, יש לו משקל פוליטי, הוא נועד להגן על המשטר, משמש סמל לאחדות לאומית, ויש לו גם תפקידים כלכליים. אין כמעט ספק, שגם לאחר כינון המשטר החדש ימשיך הצבא להיות גורם מרכזי במצרים, והמשטר הבא יצטרך להגיע להבנה עמו, שתשמור על מעמדו ועל האינטרסים החשובים לו.

האם הצבא מוכן להוביל את מצרים לדמוקרטיה? ככל שאפשר לשפוט בשלב הזה, הצבא מוכן להוביל שינויים ולהכניס רפורמות פוליטיות מסוימות, אך עומקן עדיין אינו ברור. הצבא היה קשור במידה רבה למשטר מובארכ, ואין הוא הגוף האידיאלי להוביל לדמוקרטיה אמיתית. עניינו של הצבא כיום לשמור על יציבות ולמנוע אלימות, לדאוג למעמדו שלו במערכת ולבלום גורמים רדיקליים מלהוביל את המשטר. ייתכן שהצבא גם יבקש לבלום מאמצים של פעילי דמוקרטיה לפרק את סממני הכוח שהחזיק בידיו תחת שלטון מובארכ, והכוח והפופולריות שלו יסייעו לו בכך. כל אלה אינם עולים בקנה אחד עם דמוקרטיזציה מלאה. לפיכך סבירה האפשרות, שהצבא יאפשר התפתחות פוליטית הדרגתית, זהירה ומתונה, שבמסגרתה ייעשו שינויים חשובים: בחירות חופשיות יחסית, הרחבת החופש הפוליטי, שקיפות של המערכת הפוליטית וצמצום השחיתות.

עדיין לא ברור עד כמה יעמיק התהליך הדמוקרטי במצרים. דמוקרטיה אינה רק בחירות לפרלמנט או לנשיאות. דמוקרטיה היא שילוב של תהליכים, מוסדות, ערכים, תרבות, שקיפות של התהליך הפוליטי, שמירה על זכויות הפרט והמיעוט ומערכת של בלמים ואיזונים. כל אלה כמעט שלא היו קיימים במצרים, כפי שלא התקיימו במדינות ערביות אחרות, ויידרש זמן רב עד שאלה יתפתחו ויבשילו. ייתכן אפוא שלאחר בחירות חופשיות יחסית ישתמשו הצבא, או גורמים אחרים שיזכו בעוצמה פוליטית, בכוחם כדי להגביל את זכויות הפרט והמיעוט ולבנות את כוחם שלהם.

השאלה החשובה היא מה יהיה כוחם של "האחים המוסלמים" במשטר הבא? כוחם האמיתי אינו ברור. בבחירות לפרלמנט בשנת 2005 הם זכו בכ־17 אחוז מהמושבים, אך בבחירות ב־2010 פעל המשטר לכך שלא ייכנסו לפרלמנט. במהלך השנים הם עברו שינויים, וכיום הם מבקשים להשתלב בתהליך דמוקרטי, תומכים ברפורמה הדרגתית באמצעות מאבק חוקתי ובדרכי שלום, ודוחים אלימות וטרור כלשהם. הם יריבים ל"אל־קאעדה", וגינו את התקפת הטרור שלו בארצות־הברית. אין הם מושחתים, וכוחם בנוי בין השאר על אספקת שירותים חברתיים במקומות שאליהם אין המשטר מגיע. מנהיגם הנוכחי, מוחמד בדיע, אינו דמות כריזמטית, והוא אדם מודרני שגישתו פרגמטית.

מן הצד האחר, "האחים" מעולם לא נטשו את חתירתם להקמת מדינת הלכה אסלאמית במצרים ובעולם המוסלמי, ומהם יצאו שלוחות רדיקליות שאמצו אידיאולוגיה ג'יהאדיסטית, ובהן "אל־קאעדה", "אל־ג'מאעה אל־אסלאמיה", "אל־תכפיר ואל־הג'רה" והחמאס. יחס "האחים" לארצות־הברית ולישראל שלילי. הם מתנגדים למדיניות ארצות־הברית במזרח התיכון. הם מעולם לא קיבלו את הסכם השלום בין מצרים לישראל, לא הכירו בזכות קיומה של ישראל וקראו לנתק את היחסים הדיפלומטיים עמה, אם כי בעבר טענו שלא ייצאו למלחמה עם ישראל. כיום הם טוענים שלא יבטלו את הסכם השלום עם ישראל, אך ידרשו להביא למשאל עם כדי שהעם המצרי יחליט בעניין.

ההערכה המקובלת היא, שבבחירות חופשיות לא ישיגו "האחים" רוב, אך יהיו למפלגה גדולה משום שהם הגוף הפוליטי המאורגן ביותר במצרים, ולרשותם מקורות כספיים ניכרים, לאנשיהם יש מוטיבציה גבוהה והם זוכים לאהדה לא מעטה בחלק מהציבור, בין השאר עקב דיכויים בידי המשטר הקודם. מכאן עולה האפשרות, ש"האחים" ישתתפו בממשלה שתקום לאחר הבחירות, אם כי לא ינהיגו אותה. הצבא אינו מתכוון לאסור עליהם להשתתף בבחירות, אבל הוא לא יתמוך במדינה אסלאמית פונדמנטליסטית, ולכן יתנגד כנראה לכינון משטר בהנהגת "האחים", אם אלה יהיו המפלגה הגדולה ביותר. בכל מקרה, הסבירות שבמצרים יקום משטר נוסח איראן אינה גבוהה. במצרים מדברים יותר על משטר נוסח זה שבתורכיה: משטר שישלב זהות אסלאמית מתונה עם מודרניזציה.

ההערכה המקובלת היא, שבבחירות חופשיות לא ישיגו "האחים" רוב, אך יהיו למפלגה גדולה משום שהם הגוף הפוליטי המאורגן ביותר במצרים, ולרשותם מקורות כספיים ניכרים

אם בכל זאת יגיעו "האחים" לעמדה קובעת במשטר הבא, הסבירות שהם יובילו את מצרים למלחמה בישראל נמוכה מאוד משום שאין גוף כלשהו במצרים, ובכלל זה הם עצמם, הדורש זאת. סביר יותר להניח, שהם לא יבטלו את הסכם השלום. ואולם הם עלולים להביא את הסכם השלום למשאל

עם, כפי שהציעו, ולרוקנו מתוכן ככל שיוכלו, וכן ינקטו עמדה התומכת בחמאס ברצועת עזה. גם אם "האחים" יהיו במיעוט בממשלה, השתתפותם בה תהיה גורם שלילי מבחינת ישראל. גם אם "האחים" לא יצטרפו לממשלה, שיתוף הפעולה עם ישראל עלול להיפגע עם כינון המשטר הבא, לפחות בטווח הקרוב, וייתכן שיתרחב היקף ההברחות לרצועת עזה ותגבר פעילות הטרור מסיני כלפי ישראל. יחסיו של המשטר הבא עם ארצות־הברית עשויים להיות מושפעים משני שיקולים. מצד אחד הוא לא ירצה לוותר על הסיוע הכלכלי המובטח מארצות־הברית. לצבא מצרים יש קשרים קרובים עם צבא ארצות־הברית, וסביר להניח שירצה להימנע מלפגוע בהם. למצרים גם יהיה ברור שהמשך הסיוע מארצות־הברית קשור להמשך יחסי השלום עם ישראל. מהצד האחר, חלק ניכר מהציבור המצרי אינו אוהד את ארצות־הברית בגלל תמיכתה בישראל, במשטר מובארכ ובשליטים אוטוקרטיים ערביים אחרים, וגם עקב התערבותה בעיראק. כללית עשוי המשטר הבא להיות ידידותי לארצות־הברית פחות משהיה משטר מובארכ, והממשל האמריקני יידרש לבנות מחדש חלק מהקשרים ביניהם – ולמעשה הוא כבר פועל בכיוון זה.

המדינות האחרות

פוטנציאל השינוי וההפיכה קיים בעוד מדינות באזור – מלבד מצרים ותוניסיה, שהשלטון בהן הופל. בחלקן כבר הגיעה התסיסה לממדים חמורים – כדוגמת לוב, תימן, בחריין וסוריה; בחלקן היא עדיין מוגבלת – כדוגמת איראן וירדן; ובחלקן טרם פרצה, אך אפשר שתתפרץ בעתיד. בשלב זה אין לדעת אילו משטרים יפלו בגל התסיסה, ואם יפלו – אילו משטרים יקומו במקומם. אך ניתן להציע כמה הערות על משמעות התסיסה במדינות האזור.

באיראן קיים פוטנציאל גבוה לשינוי בעתיד, שהחל הרבה לפני הגל הנוכחי. ביטויו הבולט היה המהומות הנרחבות שפרצו באיראן ביוני 2009. האפשרות לשינוי המשטר באיראן קיימת זה כבר משום שחלק גדול מהעם האיראני רוצה משטר אחר – כזה שיאפשר פתיחות פוליטית, חופש אישי ופחות התערבות בחיי הפרט, יציאה מהמצוקה הכלכלית וחיסול השחיתות. גם התסיסה הנוכחית עוררה הפגנות באיראן, שהיקפן היה מצומצם למדי. ואולם עד כה טרם הבשילה התסיסה לכלל שינוי, ואין לדעת מתי תבשיל. המצב באיראן שונה מזה שבמצרים. המשטר באיראן אינו מהסס להפעיל כוח ברוטאלי רב כדי לבלום את המהומות, והכוח מרתיע את המפגינים. המשטר גם נשען על משמרות המהפכה, על כל עוצמתם הפוליטית והכלכלית, שיש להם אינטרס מהותי לקיים את המשטר. לפיכך כדי לגרום לשינוי יידרש צירוף – שעדיין אינו קיים במידה מספקת – של שלושה

גורמים: מנהיגות כריזמטית, ארגון רחב ונחישות של המפגינים להתמיד במאבק על אף הפעלת הכוח נגדם.

ההפגנות בסוריה החלו בשלב מאוחר, אך הן הידרדרו והתפשטו במהירות, וקבלו גם אופי של מחאה נגד שלטון המיעוט העלווי. המשטר מפעיל צרוף של ויתורים פוליטיים וכוח צבאי כדי לדכא אותן, והוא עדיין שולט במצב. ואולם התסיסה עדיין נמשכת, ואם תחמיר היא עלולה לסכן את עתיד המשטר.

לירדן יש חשיבות מיוחדת לישראל הן בגלל הסכסוך השלום ביניהן והן משום זיקתה לנושא הפלסטיני. גם בה נערכו הפגנות במחאה על המצב הכלכלי ונגד השחיתות, ובדרישה לפתיחות פוליטית. היקף ההפגנות עד כה לא היה נרחב, והן לא כוונו נגד המלך, אלא הן שיקפו מחאה – בעיקר של גורמים עבר-ירדנים – נגד מדיניות המשטר, ולא נגד קיומו. המשטר גם הזדרז להודיע על הטבות כלכליות כדי להרגיע את המפגינים. בירדן קיימת פעילות הן של "האחים המוסלמים" והן של השמאל. ואולם לטובתו של המשטר ההאשמי עומדת בשלב זה העובדה שהרכיב העבר-ירדני באוכלוסייה מזדהה עם המשטר, ולכן נפילת המשטר תפגע ראשית לכול ברכיב זה, וההנחה שאם יחמירו ההפגנות, לא יירתע המשטר מלהפעיל כוח צבאי רב נגדן.

יכולת שרידותו של משטר קד'אפי בלב, לאחר השתלטות יריביו על חלקים מהמדינה, ולנוכח הלחצים הבינלאומיים הגוברים עליו, אינה ברורה. מצבו של קד'אפי קשה, אלא שבינתיים הוא נחוש להיאבק, והעובדה שהוא בנה את רכיבי השלטון סביב עצמו ובני משפחתו לא אפשרה להקים מוסדות וגופים שיוכלו לקבל לידיהם את השלטון ולהבטיח את המשך קיום הממשל המרכזי במדינה. המשמעות של נפילת משטר קדאפי – אם ייפול – היא בעיקר פנים-לובית, והשפעתה על כלל המזרח התיכון מצומצמת, חוץ מבשני היבטים: השפעת המאבק הפנימי על העלאת מחירי הנפט; והאפשרות שלוב תהפוך לחממה לטרור ג'יהאדיסטי, אם ישלוט בה ממשל מרכזי חלש.

תימן אינה מדינה ערבית מרכזית, אולם יש לה חשיבות רבה בעיני ארצות-הברית בהקשר של המאבק בטרור. בתימן מתמקדת דאגתו של הממשל האמריקני מפני אל-קאעדה, והוא רואה בשלוחה התימנית של הארגון את אחת הסכנות הגדולות ביותר לפיגועים בארצות-הברית. הארגון פועל באזור ההררי של תימן, מסתייע בשבטים אוהדים, תוקף את כוחות הביטחון שלה ומזין את אי-היציבות בה. תימן היא גם מדינה מרובת בעיות קשות, המלבות את התסיסה בה: היא אחת העניות בין המדינות הערביות, סובלת מאבטלה גבוהה ונגועה בשחיתות; והיא נתונה לסכסוכים בין שבטים, לתנועת פיצול בדרום ולמרד שבט החותים בצפון. המשטר שולט בינתיים במצב, ונשיא תימן, עלי עבדאללה צאלח, הזדרז להודיע על חבילת הטבות כלכליות ועל ויתורים פוליטיים, ובכלל זה על נכונותו לפרוש

מתפקידו באורח מידי ולהעביר את השלטון לידיים אמינות. אלא שהוויתורים לא ריצו את המפגינים, והידרדרות יכולה להתפתח במהירות. אם הדבר יקרה, הסכנה אינה רק לעתיד המשטר, אלא לעתיד המדינה, העלולה להתמוטט. התמוטטות המדינה יטיב עם ארגון אל־קאעדה, שיחזק את אחיזתו בה כבסיס מרכזי להפצת טרור.

במדינות המפרץ המחאה היא בינתיים בהיקף מצומצם, בין השאר משום שרובן אינן סובלות ממצוקה כלכלית, ולמשטרים במפרץ יש יכולת להרגיע את התסיסה באמצעות תגמולים כספיים. כך קרה **בסעודיה**, שם מיהר המשטר להבטיח להקצות מיליארדי דולרים לחינוך, לבריאות ולתשתיות. המשטר בסעודיה משקיע לאורך השנים משאבים רבים בשיפור מערכות החינוך והבריאות, בדיוור, ביצירת מקומות עבודה, בתשתיות ובהקמת ערי תעשייה. אין הדבר מבטיח שהמחאה בסעודיה ובמדינות המפרץ לא תגבר בעתיד, בעיקר משום שמבנה המערכות הפוליטיות בהן סגור למדי ואינו מאפשר פתיחות פוליטית, ומשום שגדל בהן דור צעיר הדורש את חלקו בשלטון. ברור שאם המשטר בסעודיה יתערער, יהיו לכך השלכות מרחיקות לכת על המזרח התיכון כולו.

מכלל זה של מחאה מוגבלת יצאה **בחריין**, שהתסיסה בה פרצה כבר בשלב מוקדם. גם בחריין אינה מדינה מרכזית, ואולם לזעזוע בה יש משמעות אזורית רבה. רוב אוכלוסייתה שיעית, ולמחאה יש אפוא גם משמעות של ניסיון התקוממות של השיעים נגד המיעוט הסוני השולט במדינה. יש לה גם חשיבות בהקשר של איראן: בחריין היא המדינה היחידה שלאיראן יש תביעות היסטוריות כלפיה, והפלת המשטר הסוני בה תיתפס כניצחון של איראן. יתר על כן, התסיסה בבחריין עלולה לעבור למדינות אחרות במפרץ ובהן לסעודיה, ולכן מיהרה סעודיה לשלוח לבחריין כוח צבאי לסייע בייצוב המצב. ולבסוף, בחריין היא חוליה חשובה בהיערכות האמריקנית במפרץ ומול עיראק ואפגניסטן, ומשמשת בסיס חשוב של כוחות ארצות־הברית במפרץ. מכל אלה עולה, שנפילת המשטר בבחריין תהיה מכה קשה לארצות־הברית, לסעודיה ולמדינות הערביות המתונות, והישג חשוב לאיראן.

סיכום ומשמעויות ראשוניות

אחד המאפיינים הבולטים של הזעזוע העובר על המזרח התיכון הוא אי־הוודאות שתלווה את האזור בתקופה הבאה. עומקו ורוחבו של הזעזוע אינם ידועים. לא ברור אילו עוד משטרים יפלו ואילו ישרדו. בין אלה שנפלו ואלה שעתידיים אולי ליפול לא ברור לאיזה כיוון תהיה הנפילה, ואיזה משטר יקום במקומם. שליטים אינם יודעים אם יהיו בשלטון בשנה הבאה, ומי יהיו שכניהם. מכאן נובעות שאלות חשובות ובהן: האם יש סיכוי שתקום דמוקרטיה אמיתית בחלק ממדינות האזור? מה תהיה מדיניות החוץ והביטחון של המשטרים החדשים, ובכלל זה

יחסם לארצות־הברית ולישראל? האם ייווצרו התאגדויות או יריבויות חדשות בין מדינות האזור? האם יעלה בידי האסלאם הרדיקלי לנצל את הזעזוע באזור כדי להגיע לעמדות מפתח בו? כמה זמן יימשך הזעזוע עד שתושג באזור יציבות מחודשת? חוסר ודאות זה יחייב את המדינות הנוגעות בדבר – ובהן המדינות המובילות במזרח התיכון וארצות־הברית – לתכנן את מדיניותן האזורית בתנאים של אי־ודאות מוגברת.

לכאורה השינוי שחל עד כה במדינות האזור הוא מוגבל וחלקי. שלטון מובארכ הופל, אך שלטון הצבא שהחליף אותו עדיין אינו שונה במהותו מקודמו, ואינו בגדר מהפכה של ממש. השלטון בתוניסיה הופל, אך זה שהחליף אותו אף הוא אינו מבשר מהפכה, ומכל מקום תוניסיה אינה מדינה ערבית מרכזית. עוד כמה משטרים באזור עוברים זעזוע, אך בינתיים הם מחזיקים מעמד בשלבם הפעלת כוח עם ויתורים מוגבלים. ואולם השינוי המוגבל שנראה עד כה מעל לפני השטח אינו צריך להטעות – השינוי הוא אמיתי וממשי. גל המחאה שהתפרץ ברוב מדינות ערב ובאיראן מלמד שמיליוני בני אדם באזור רוצים שינוי באופי המשטרים השולטים בהם, והמונים אלה שברו את מחסום הפחד, ומאמינים בכוחם להשיג את השינוי. גם המשטרים אינם יכולים עוד להניח שהצבא יגן עליהם, והם מבינים את הכוח הטמון בהמונים. הכרה זו מחייבת אותם להפעיל לעתים כוח כדי להגן על שלטונם, אך גם לנקוט צעדים להרגעת הרוחות: לוותר על סמכויות, להרחיב את סמכויות הפרלמנט ואת חופש הביטוי, ולנסות לשפר את המצב הכלכלי. כל עוד צעדים אלה לא ייחשבו מספיקים בעיני המפגינים, המחאה לא תדעך מעצמה, לפחות בחלק מהמדינות, וגם אם תדעך – היא צפויה להתפרץ שוב כעבור זמן. לפיכך הנחת המוצא צריכה להיות שהזעזוע יימשך לפחות כמה חודשים, ואולי

יותר, משום שהפוטנציאל להמשכו קיים. גם אם תדעך התסיסה, היא עשויה כאמור לשוב ולפרוץ כעבור זמן. כבר הוכח שיש קשר והשפעה הדדית בין גלי התסיסה במדינות השונות. הצלחת המפגינים להפיל את המשטר במצרים, שנראה כה יציב, עשויה לשמש זרז ודוגמה לציבורים תוססים במדינות אחרות. מידת ההצלחה של דורשי השינוי במדינות אחרות תהיה תלויה הרבה בנחישותם להמשיך בלא רתיעה, ובהנהגה שתצמח מתוכם, ומן הצד האחר – בנחישות המשטרים להגן על עצמם. יתר על כן, המדינות שבהן יזכו תנועות המחאה

להצלחה עשויות לעבור תקופה של אי־יציבות. המשטרים שיקומו בשלב הראשון על חורבותיו של הסדר הישן לא יהיו בהכרח המשטרים שיתייצבו לאורך זמן. כוחות פוליטיים חדשים הצפויים לעלות על הבמה עשויים גם לשנות את אופי

האם יש סיכוי שתקום דמוקרטיה אמיתית בחלק ממדינות האזור? מה תהיה מדיניות החוץ והביטחון של המשטרים החדשים? האם ייווצרו התאגדויות או יריבויות חדשות בין מדינות האזור?

המשטרים הבאים. אם המשטרים החדשים לא ימלאו אחר הציפיות של דורשי השינויים, ייתכן שיוחלפו במשטרים אחרים – אולי רדיקליים יותר.

מאחר שהעזוץ במזרח התיכון עדיין בעיצומו, אפשר לשרטט כמה תרחישים של היקף השינויים העשויים לחול ושל עומקם:

1. תרחיש אחד הוא, שהשינויים ייעצרו במצב הנוכחי או בדומה לו, דהיינו ייתכנו הפגנות ותופעות אלימות מוגבלות נוספות בתקופה הקרובה, אך המשטרים הערביים יחזיקו מעמד תוך כדי ויתורים פוליטיים מזעריים לדרישות ההמונים והאופוזיציה. משמעות תרחיש זה היא, שהמזרח התיכון המוכר ימשיך בעיקרון להתקיים גם אחרי נפילת משטר מובארכ, ושתהליך הדמוקרטיזציה יישאר מוגבל. בשלב זה סבירותו של תרחיש זה בינונית.

2. לפי תרחיש מנוגד ייפלו משטרי מפתח במזרח התיכון – בסעודיה ו/או באיראן. נפילתו של כל אחד משני המשטרים הללו תוביל לשינוי אסטרטגי באזור. נפילתו של המשטר בטהראן תצמצם במידה רבה את תוקפו של האיום האיראני, ותפתח פתח להידברות בין המשטר החדש לארצות־הברית, ואולי בהמשך גם עם ישראל. נפילת המשטר בסעודיה לידי גורם רדיקלי תהווה מכה קשה לארצות־הברית ולכוחות המתונים באזור ותיצור איום כלפיהם. בנתונים הנוכחיים, סבירותו של תרחיש זה נמוכה.

3. תרחיש הביניים הוא, שהתסיסה תימשך ותוביל לשינוי בעוד משטרים, כמו בלב, בתימן, או במדינות המפרץ הקטנות. במקרה זה ההשפעה על האזור כולו תהיה מוגבלת. ואולם יש משטרים שהשפעתם האזורית חשובה ובהם המשטרים בסוריה, בירדן ואפילו בבחריין. ברור שלשינוי המשטר בירדן תהיה השפעה שלילית על יחסי השלום עם ישראל. שינוי המשטר בסוריה עשוי לפתוח אפשרויות חדשות של הידברות עם ארצות־הברית ואולי גם עם ישראל; מהצד האחר, קשה לצפות שמשטר חדש ירכך את עמדותיו בשאלת ההסדר עם ישראל, וצריך להביא בחשבון שמשטר כזה יהיה יותר מיליטנטי כלפי ישראל מהמשטר הנוכחי. בכל מקרה ברור, שחידוש ההידברות בין ישראל לסוריה לא יעמוד על הפרק כל עוד התסיסה בסוריה תימשך, וכל עוד לא יהיה ברור מה יקרה למשטר שישלוט בה. סבירות התרחיש של נפילת משטרים מסוג אלה של תימן או לוב נראית כיום גבוהה מזו של התרחישים הקודמים.

חשוב לא פחות הוא עומק השינוי. התרחיש האחד הוא שהעזוץ העובר על מדינות האזור יוביל לתהליכים דמוקרטיים – ולו חלקיים ומוגבלים. יש להניח שהמערכות הפוליטיות בכמה מדינות ערביות תהיינה פתוחות יותר. רוב המשטרים הערביים הבטיחו רפורמות פוליטיות – חלקן מהותיות וחלקן טטחיות, ובכלל זה בנושא החופש הפוליטי וחופש הביטוי. ואולם מגמת הדמוקרטיזציה תיתקל במכשולים קשים: אירצון של המשטרים לפתוח את המערכות במידה ממשית;

אינטרסים מנוגדים של קבוצות כוח; והעדר תהליכים, מוסדות וערכים שיוכלו ליצור בסיס לדמוקרטיה אמיתית.

כינון משטרים דמוקרטיים אמיתיים עשוי להיות התוצאה הטובה ביותר בעבור מדינות ערב, וגם בעבור העולם המערבי וישראל. משטרים דמוקרטיים יענו יותר על שאיפותיו של רוב הציבור במדינות ערב. משטרים כאלה עשויים לצמצם את משקלן של התנועות האסלאמיות הרדיקליות, ובכך גם את תשתית הטרור באזור. עלייתם עשויה לתרום להתפתחות ההידברות בין העולם הערבי לבין ארצות־הברית והעולם המערבי, ודרכה אולי גם להידברות של ממש בין מדינות ערב לישראל. אלא שכבר נאמר שסבירותה של הקמת דמוקרטיה ליברלית נוסח המערב בעולם הערבי אינה גבוהה, בשנים הקרובות לפחות, לאור המכשולים שיעמדו בדרכה.

החשש במערב ובישראל אינו מדמוקרטיזציה של העולם הערבי, אלא מהתרחיש האחר והמנוגד – מאסלאמיזציה נוסח איראן, מהאפשרות שתנועות אסלאמיות יעלו לשלטון באמצעות בחירות, שהכוחות שגרמו לחיזוק התנועות האסלאמיות באזור בשני העשורים האחרונים עלולים להתברר חזקים יותר מחסידי הדמוקרטיה. כך היה נדמה, בניתוח הגיוני אמריקני, שהדבר הטוב ביותר שיכול לקרות לתושבי רצועת עזה בתחילת 2006 היה בחירה דמוקרטית של משטר מתון, שישמור על אחדות העם הפלסטיני, יבנה את הרצועה לאחר נסיגת ישראל ממנה, ואולי ינסה לבנות יחסים תקינים עם ישראל. אלא שהדבר לא קרה. אם אכן יעלו לשלטון משטרים אסלאמיים רדיקליים במדינות ערביות מרכזיות, או במדינות שיש להן זיקה לתהליך השלום הישראלי־ערבי, ישנה הדבר את פני האזור. משטרים פונדמנטליסטיים יאימו על המשטרים הערביים שיישאו מתונים, יחזקו את מעמדה האזורי של איראן, יפגעו פגיעה קשה ביחסי השלום ובתהליך השלום הישראלי־ערבי, יחמירו את האיום האסטרטגי על ישראל ויפגעו באינטרסים של המערב ובייחוד באינטרסים של ארצות־

הברית ובמעמדה באזור.

הזעזוע עשוי לשנות את מאזן הכוחות האזורי. חלק משליטי המדינות הערביות – החדשים ואלה שישרדו – עשויים להיות חלשים יותר, ומכל מקום יידרשו להתמקד בענייני הפנים של מדינותיהם ובביסוס משטרם. אם הדבר יקרה, הוא ישקף חולשה של העולם הערבי, מה שיותר את עיקר ההגמוניה באזור בידי איראן ובידי תורכיה.

חלק משליטי המדינות הערביות עשויים להיות חלשים יותר, ומכל מקום יידרשו להתמקד בענייני הפנים של מדינותיהם ובביסוס משטרם

כך עלולה מצרים לאבד את בכורתה באזור. עד כה היא הייתה מנהיגת המחנה הערבי המתון, בעלת הברית הראשונה במעלה של ארצות־הברית ומובילת המאבק באיראן, בגורמים הרדיקליים ובטרור. יכולת ההנהגה שלה עלולה להתכרסם אם

תידרש להשקיע את עיקר משאביה בנושאי הפנים, ועומדת השאלה: האם תהיה התקרבות ביחסי מצרים עם איראן במקרה ש"האחים המוסלמים" יהיו גורם מרכזי בשלטון החדש.

לחולשה הצפויה של כמה מהמשטרים הערביים עלולה להיות השלכה בשדה הטרור. כבר כיום מצויים במזרח התיכון ובשוליו כמה ממשלים חלשים, שאינם שולטים במידה מספקת במדינתם, וחלקים ממנה נהפכו חממה לארגוני טרור ומיליציות חמושות נוסח אל־קאעדה ושלוחותיו. הדוגמאות העיקריות הן אפגניסטן, פקיסטן, עיראק, סומאלי ולבנון. ההיחלשות האפשרית של כמה מהמשטרים הערביים עלולה להרחיב תופעה זו במדינות כמו תימן ולוב.

אם הזעזוע האזורי לא יפגע בסופו של דבר במשטר האסלאמי בטהראן, או בבעלות בריתו בדמשק ובעזה, איראן עלולה להימצא בין המרוויחות ממנו. איראן כבר מביעה שביעות רצון מהזעזוע העובר על מדינות האזור, כמה התרחשויות אפשריות נוספות עלולות להיות לטובתה: השתלבות "האחים המוסלמים" בשלטון במצרים; פגיעה ביחסי מצרים עם ישראל ועם ארצות־הברית; שיפור מצבה של החמאס; שינויים בשלטון בבחריין וזעזועים במדינות ערביות מתונות נוספות; ופגיעה במעמדה האזורי של ארצות־הברית.

הממשל האמריקני מצפה לחיזוק מעמדו באזור אם תהליך הדמוקרטיזציה במזרח התיכון יצבור תנופה. אלא שכבר נאמר שתהליך זה עשוי להיות ממושך, ואין ביטחון שאכן יתקדם כרצוי. בינתיים, האפשרות שמצרים ומדינות ערב המתונות יהיו שקועות בביסוס משטריהן, שיחסי מצרים עם ארצות־הברית עלולים להיפגע, ושאייראן עלולה להתברר כמרוויחה מהזעזוע, תפגע גם במעמדה האזורי של ארצות־הברית. העובדה שהממשל האמריקני לא עמד בצדו של מובארכ בשעת המבחן עשויה אף היא לכרסם באמינותה של ארצות־הברית.

לישראל אין שום יכולת להשפיע על ההתפתחויות במדינות ערב, ואף היא עלולה להיפגע מהשינויים באזור. התפתחות תהליך דמוקרטי ממשי במדינות ערביות יהיה לטובתה של ישראל, ועשוי בטווח הרחוק לסייע להידברות בין ישראל לעולם הערבי. אלא שכאמור יעד זה עדיין רחוק ואינו מובטח, ובבחירות דמוקרטיות עלולים לעלות לשלטון גורמים אסלאמיים עוינים לישראל. במקרה כזה עלולים להינזק יחסי השלום עם מצרים ועם ירדן, ומעמדה האזורי של ארצות־הברית עלול כאמור להיפגע, ומעמדם של המשטר האיראני ושל החמאס עלול להשתפר – אלא אם כן אפקט הדומינו יפגע גם בהם. החשש העיקרי הוא, שהסכמי השלום עם שתי המדינות הערביות ירוקנו מתוכנם, ובכלל זה שיתוף הפעולה עם מצרים נגד החמאס. הסבירות שהמשטרים במצרים או בירדן יבטלו את הסכמי השלום נמוכה, וכאמור הסבירות שמצרים תחזור לדרך המלחמה עם ישראל נמוכה מאוד.

הזעזוע באזור עלול להשפיע לרעה גם על תהליך השלום עם הפלסטינים. נוסף על כל הבעיות המעכבות אותו ממילא, תעמוד לפני ישראל ההתלבטות: האם להימנע מקבלת החלטות מהותיות כל עוד לא יתבהר לאן פני האזור, ובעיקר עתיד יחסי השלום עם מצרים ועם ירדן, או האם לנסות לשפר את יחסיה עם המחנה הערבי המתון באמצעות יוזמות חדשות בתחום תהליך השלום. להתלבטות זו יצטרף עוד היבט: האם הזעזוע יפגע גם ברשות הפלסטינית ויעורר ספקות מוגברים אם יהיה בכוחה למלא הסכמים, ובעיקר אם התסיסה תחזק את כוחו של החמאס? לחילופין, אם התסיסה תערער את שלטון החמאס בעזה, יתכן שיפתחו אפשרויות חדשות להידברות עם הרשות הפלסטינית.

האידיאליסט וחבורת המקיאבליסטים: כיצד ארצות־הברית מביסה את עצמה במזרח התיכון

רון טירה

מבוא: אידיאליזם או ריאליזם

בספרו "דיפלומטיה"¹, טוען הנרי קיסינג'ר, כי בעוד מדיניות החוץ האירופית התאפיינה בקידום אינטרסים אסטרטגיים מחושבים, בריאל־פוליטיק ובניסיון לייצב מאזן כוחות, התאפיינה מדיניות ארצות־הברית בגישה אידיאליסטית בדרך כלל. לדעת קיסינג'ר, לפי הגישה האמריקנית סכסוכים נובעים מאי־הבנות הניתנות להבהרה או מעוולות שיש לתקן, ולא מהתנגשות אינטרסים בסיסית. ההנחה היא, שהצדדים חולקים בדרך כלל כוונה משותפת לחיות בהרמוניה, ואם רק "ניגע" (reach out), ניפגש, נבין את האחר ונוכיח רצון טוב הכול יבוא על מקומו בשלום. מדיניות חוץ עשויה לשלב פרגמטיות עם אידיאולוגיה, והערכים מקנים פרספקטיבה לבחינת שאלות, כמו מה הם התנאים המוקדמים לשימוש בכוח, עד כמה חשובה הלגיטימציה הבינלאומית, האם יש צורך בברכת המוסדות הבינלאומיים, או כיצד להכריע בין גישת הייחודיות האמריקנית (exceptionalism) לבין גישת השיתופיות הבינלאומית (collectivism). הטענה העומדת במוקד מאמר זה היא, שהן ממשלו של הנשיא ג'ורג' וו. בוש והן ממשלו של הנשיא ברק אובמה אכן עיצבו מדיניות מזרח־תיכונית הנשענת במידה רבה על אידיאליזם – אף שהאידיאליזם של שני הממשלים שונים כמובן אלה מאלה – בלי לתמוך את המדיניות במידה המתחייבת של אסטרטגיה קרה ומחושבת. אין זו שאלה דיכוטומית של אידיאליזם לעומת פרגמטיזם, אלא שאלה של משקל ואיזון, ובעיקר של המידה שבה השקפת העולם מסתייעת בריאל־פוליטיק.

רון טירה מחבר המחקר **המאבק על טבע המלחמה**, מזכר 96, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוקטובר 2008, משרת במילואים במחלקת תכנון המערכה של חיל האוויר.

ממשל בוש נטל על עצמו בכהונתו הראשונה משימות רבות מדי וכבדות מדי, כשלא עמדו לרשותו הגיבוי הפוליטי הפנים־אמריקני וכוח ההתמדה הלאומי הנדרשים לבצען, וכשלא הוקצו משאבים התואמים את כובד המשימות. לכן הוא הגיע בכהונתו השנייה למתיחת־יתר (over-stretching), התקשה במבחן יכולת העמידה וכפועל יוצא גם בניסיונו לשנות את טבע המזרח התיכון. ממשל אובמה ניסה ליצור אווירה של רצון טוב וכבוד הדדי, אך בפועל יצר מציאות שבה מחד גיסא הוא פחות מרתיע ופחות אפקטיבי מקודמיו בעימותים עם יריביה של ארצות־הברית, ומאידך גיסא אינו תומך כנדרש בבעלות בריתה של ארצות־הברית. לכן בשנתיים שחלפו גורע ממשל אובמה מהתמריץ המוצע למנהיגי המדינות הערביות כדי לדבוק בצד האמריקני.

דמות המזרח התיכון נובעת ממגוון גורמים, רובם מקומיים, ואין להפריז במידת ההשפעה האמריקנית על פני האזור. גם מעצמת־העל היחידה אינה יכולה לעצב את המזרח התיכון כטוב בעיניה. ועם זאת יש מקום לטענה, ששני הממשלים האמריקניים התקשו בהתמודדות במשחק האסטרטגי המזרח־תיכוני, וכך – בניגוד לכוונותיהם – תרמו שני הממשלים להחלשת החזית הפוליטית והצבאית שבלמה את איראן והגנה על האינטרסים החיוניים של ארצות־הברית ושל בעלות בריתה, ועיצבו זירה המתאימה יותר מבעבר למימוש יתרונותיה היחסיים של איראן.

ארצות־הברית מעצבת זירה אופטימלית לאיראן

עד שלהי שנות התשעים היוותה "הבלימה הכפולה" (dual containment) אבן יסוד באסטרטגיה של ארצות־הברית במזרח התיכון. היא ראתה הן בעיראק והן באיראן איום על האינטרסים החיוניים שלה, ולכן שאפה לבלום את שתייהן. השם "בלימה כפולה" מטעה במידה רבה, שכן לא רק שארצות־הברית עסקה בבלימת שתי המדינות האמורות, אלא שהן בלמו זו את זו. הדברים נכונים במיוחד לזמנים שאיראן ועיראק התמקדו במאבק אלים ביניהן. ייתכן אפוא שהשם מדיניות "מאזן הכוחות" מתאים יותר.

לאחר פיגועי ספטמבר 2001 אימץ ממשל בוש אסטרטגיה של סיכול מקדים של איומים עתידיים (preemption) ושל שינוי פניו של המזרח התיכון. בהתאם, כבשה ארצות־הברית את אפגניסטן ואת עיראק. תחילה נראה שפריסת הכוחות האמריקניים בשתי מדינות אלה מאיימת ישירות על איראן ומגבילה את חופש הפעולה שלה. ארצות־הברית החליפה בעצמה את עיראק כגורם המאזן לעומת איראן. הקרנת העוצמה האמריקנית נשמרה ואף התחזקה עוד כמה שנים לאחר כיבוש עיראק, ואכן המבצעים הצבאיים בכהונתו הראשונה של הנשיא בוש נתפסו חלק מאסטרטגיה נרחבת יותר, העתידה להביא את ארצות־הברית להתנגשות עם מדינות נוספות. הקרנת העוצמה וההרתעה האמריקנית בעת ההיא גרמה לנסיגתה

של לוב מתוכנית הגרעין שלה בשנת 2003, תרמה לנסיגת סוריה מלבנון בשנת 2005 וייתכן שגם תרמה להשהיה זמנית של תוכנית הגרעין של איראן.

ואולם עד מהרה התברר שממשל בוש בחר באסטרטגיה בעייתית כלפי עיראק מתוך האפשרויות שלכאורה עמדו לפניו. חלופה ראשונה הייתה להביס את צבא עיראק בקרב ולסלק את צדאם חוסיין ומשפחתו, אך לשמר את צבא עיראק, את העילית הסונית השלטת ואת המוסדות המדינתיים של מפלגת אל־בעת'. על אף אי־הוודאות בסיכויי ההצלחה של גישה זאת, ייתכן שהיה אפשר להחליף את המשטר לידידותי, ועדיין המדינה העיראקית הייתה נותרת ישות אחודה ומתפקדת. החלופה השנייה הייתה לפרק את המשטר הסוני־הבעת'יסטי, לעצב תודעה לאומית עיראקית חדשה, להקים מוסדות אזרחיים חזקים ולחנך דור חדש שלא ידע את צדאם על ברכי ערכי המערב. חלופה זו אפשרית – אם בכלל – רק במחיר אדיר: המשך הכיבוש ומעורבות אינטנסיבית לשנות דור. המערכת הציבורית־הפוליטית הפנים־אמריקנית לא הייתה נכונה לשלם מחיר כזה, ולכן ארצות־הברית פירקה את המשטר הסוני־הבעת'יסטי, אבל לא הקצתה משאבים מספיקים ולא גייסה את הרצון וההתמדה הדרושים ליצירת עיראק חדשה ופרו־מערבית.

קצרה היריעה מלדון בשאלה, האם בניין אומות (nation building) הוא משימה ריאליטית או לא, ואסתפק בהבחנות הבאות: מדינות מרכז אירופה כמו צ'כיה, פולין והונגריה צמחו על מעיין התרבות האירופית, ולכן כשהוסר עול הדיקטטורה הסובייטית הן לא התקשו להפוך למדינות מערביות מן המניין. יפן וגרמניה הן אומות עם תודעה לאומית־קולקטיבית חזקה ועם חישוקים איתנים, ולכן כשהשתנתה ההנהגה בשנת 1945 (ולאחר פגיעה קשה באוכלוסייה האזרחית של שתי המדינות המובסות) השלימו שתי האומות עם הקו החדש. עיראק חסרה את היסודות האלה – היא נולדה משרטוט גבולות כמעט אקראי של המעצמות הקולוניאליות, ונכללו בה קרעים של שלוש אוכלוסיות יריבות; היא מעולם לא פיתחה קוהרנטיות או חישוקים לאומיים חזקים, ונותרה מאוחדת רק תחת אגרוף הברזל של צדאם; וההיסטוריה הדמוקרטית המקומית דלה. בתנאים אלה לא היה די בפירוק משטר הבעת' ובתוכנית שיקום בת שנים בודדות כדי לממש את מטרותיו האידיאולוגיות של ממשל בוש.

לאחר חיסולו של משטר הבעת' פרצה מלחמה – עקיפה, סמויה וחסרת שם – בין איראן לבין ארצות־הברית על דמותה של עיראק, על ההגמוניה בה ועל עתידה. למרות היות ארצות־הברית מעצמת־העל היחידה, על אף משאביה וחרף שאיפתה להביא לזירה מגוון רחב של יכולות לאומיות (Whole of Government Approach²), התברר שהאפקטיביות וההתמדה של איראן במלחמה העקיפה על ההגמוניה בעיראק גבוהות יותר.³ עתה, תחת ההתחייבויות שנטלו על עצמם הנשיאים בוש

ואובמה, ארצות־הברית מתקרבת להשלמת הסגת כוחותיה מעיראק – ובמידה רבה לנסיגה מהתמודדות עם איראן על ההגמוניה בעיראק.

בפעולותיה בעיראק תרמה ארצות־הברית לעיצוב זירה אופטימלית בעבור איראן: איראן נרתעת מעימותים ישירים ויתרונה בעימותים עקיפים, ואילו ארצות־הברית הסירה את האיום הישיר העיקרי על איראן והותירה זירה שנוח לאיראן לפעול בה באמצעים עקיפים. משטרו של צדאם חוסיין התאים בשיטות הפעולה ובנחישותו למשימת הבלימה של איראן, בבחינת "להילחם באש באמצעות אש" (fighting fire with fire). לכן "בלימה הכפולה" (במובן של מאזן כוחות) היה בסיס אסטרטגי יעיל. פירוק משטרו של צדאם הסיר את האיזון העיקרי לאיראן מצד מדינה גובלת, ואילו עיראק נהפכה למדינה שחישוקיה רופפים, ואולי אף למדינה כושלת. בבחירות שהתקיימו ביוזמת ארצות־הברית נעשו כצפוי השיעים לגורם הפוליטי הדומיננטי. עיראק נהייתה כר פעילות נוח לאמצעים העקיפים של איראן, הפועלת בשיטת ה"גזר" בדמות מימון, שוחד, דעווה ותמיכה שבטית, וה"מקל" בדמות טרור, מליציות, משמרות המהפכה וכוח קדס. איראן פועלת בתוך המערכת העיראקית כדי למנוע היווצרות איום עיראקי עתידי על איראן, ולמנוע שימוש של כוחות זרים בשטחה של עיראק כקרח קפיצה נגד איראן. אפשר לראות את עיראק שתיווצר לאחר נסיגת ארצות־הברית כרצועת הגנה אסטרטגית של איראן. וכשמוסר האיום הישיר ממדינה גובלת, כל שנוותר לאיראן הוא להפעיל את אמצעיה העקיפים במדינות שאינן גובלות עמה (לבנון, תימן, בחריין, קרן אפריקה, עזה ועוד), ומובן שהטיל והגרעין של איראן משוחררים ממגבלות של גבול משותף. שתי מדינות גובלות אחרות ראויות לאזכור בהקשר הזה: אפגניסטן ותורכיה.

המקרה של אפגניסטן מזכיר במידת מה את עיראק. גם באפגניסטן אפשרה קריסת המערכות את מעורבותה והשפעתה של איראן באמצעות שלוחים; וגם אפגניסטן נהפכה לזירה השואבת את משאביהן של חלק מיריבותיה של איראן, ושם הן מותשות, מאבדות לגיטימציה פנימית למאבקים אחרים, ומתעמעמת הקרנת העוצמה שלהן כלפי צדדים שלישיים.

התפנית האסטרטגית שעברה תורכיה אינה תולדה של מדיניות שגויה של ארצות־הברית או של ישראל, אולי למדיניות האירופית יש בכך חלק. ואולם נראה שהתפנית של תורכיה מזרחה היא בעיקר תולדה של

בפעולותיה בעיראק
תרמה ארצות־הברית
לעיצוב זירה אופטימלית
בעבור איראן: ארצות־
הברית הסירה את
האיום הישיר העיקרי
על איראן והותירה זירה
שנוח לאיראן לפעול בה
באמצעים עקיפים

תהליכי פנים. התפנית מזרחה כרוכה בפרשנות חדשה לאינטרס הלאומי של תורכיה, וניצנה ניכרו כבר בשנת 2003 בשעה שסירבה לאפשר לארצות־הברית להשתמש בשטחה לפתיחת חזית שנייה נגד עיראק. עם זאת, תורכיה התנגדה

לפלישת ארצות הברית לעיראק גם מחשש שהדבר יניע מגמות בדלניות בקרב הכורדים בעיראק, תופעה העלולה לגלוש אל הכורדים בתורכיה. ייתכן אפוא שגם ממשל תורכי בלי אוריינטציה אסלאמית היה מתנגד לפלישה, וארצות הברית לא התחשבה באינטרס החיוני הזה בחישובי ציפיותיה מתורכיה בתוכניות המלחמה. ארצות הברית מתקשה אפוא להשפיע על מדיניותה של תורכיה, וכך, אף-על-פי שאיראן גובלת במדינה החברה בנאט"ו ועל אף פוטנציאל התחרות האזורית בין איראן לתורכיה (שאינן להמעוט בחשיבותו לטווח הארוך), איראן יכולה לראות את עצמה כיום חופשייה מאיום ישיר בגבולה הצפוני-המערבי.

מדגם מהזירות המשניות: לבנון והפלסטינים

לחץ אמריקני-צרפתי בשנת 2005, בעקבות רצח חרירי, הביא לידי סיום הכיבוש הסורי בן שלושת העשורים בלבנון. לכאורה זו הייתה הצלחה אסטרטגית ואידיאולוגית מרשימה של ממשל בוש. ואולם נסיגת הצבא אילצה את סוריה לפעול באמצעים עקיפים וחשאיים כדי להמשיך ולהשפיע בלבנון, אך עד מהרה התברר, שהשפעתה של סוריה בארץ זו נמצאת במגמת ירידה בעוד כוחו של חזבאללה הולך ומתגבר. אף שסוריה וחזבאללה נמנעו מלהגדיר את המצב האסטרטגי ביניהם כתחרות על ההגמוניה בלבנון, הרי בפועל ובהדרגה החליף חזבאללה (ובעקיפין איראן) את סוריה כשחקן הדומיננטי במדינה.

לארצות הברית ולישראל היו מנופים יעילים נגד סוריה, והדבר הוביל לא אחת לריסונה, ובאמצעותה לריסון הנעשה בלבנון. ואולם האפקטיביות המרסנת של ארצות הברית וישראל כלפי חזבאללה ואיראן נמוכה יותר. ארצות הברית ובעלות בריתה גם התקשו להתמודד בזירה הפנים-לבנונית המפוררת ולחזק די הצורך את הזרמים הלבנוניים הפרו-מערביים, ככל שהדבר אפשרי בכלל. חוסר האפקטיביות של ארצות הברית ובעלות בריתה ניכר למשל במשבר מאי 2008 ובתהליכים שנבעו ממנו. גם לישראל חסר במלחמת 2006 המנוף הוותיק – לחץ על הכוחות הסוריים בלבנון. המסקנה היא אפוא שדחיקת צבא סוריה מלבנון, בלי שהתלווה לכך כינון כוחות פרו-מערביים חזקים די הצורך במערכת הפנים-לבנונית, רק הקטינה את יכולת הריסון של ארצות הברית ושל בעלות בריתה, ויצרה את התנאים להתגברות הדומיננטיות של איראן ושל חזבאללה בלבנון.

בשנת 2006 התקיימו בחירות בשטחים הפלסטינים בעקבות לחץ של ארצות הברית. אף-על-פי שהסכמים בין ישראל לפלסטינים אסרו על השתתפות חמאס בבחירות, לחץ ממשל בוש – מטעמים אידיאולוגיים ובניגוד לאינטרס העצמי שלו – לשתף את כל הפלגים הפלסטיניים בבחירות. הבחירות הובילו לניצחון חמאס ולמאבק כוחות שבסופו השתלט הארגון על רצועת עזה. חמאס לא נעשתה תנועה

דמוקרטיה אלא רק ניצלה את תהליך הבחירות (החד־פעמיות בשלב זה) לקידום מטרותיה הבלתי דמוקרטיות.

הבחירות ברשות הפלסטינית הניבו כמה תוצאות: הממשל הפלסטיני נעשה דוראשי, ולפיכך הרשות הפלסטינית אינה מייצגת עוד את כלל האוכלוסייה ואת כלל השטח, וחופש הפעולה שלה מוגבל בידי הממשל הפלסטיני של רצועת עזה, הקיצוני יותר, מה שמקשה עליה להציג ויתורים במשא ומתן עם ישראל. חמאס אמנם אינה שלוח של איראן, אבל איראן היא הגורם הזר המשפיע ביותר עליה. לפיכך שלטון חמאס בעזה הגביר את השפעת איראן בסכסוך הישראלי־פלסטיני, ואיראן קבלה דריסת רגל צבאית עקיפה בעזה. הבחירות לא קידמו אפוא את הדמוקרטיה ואת השלום, אלא אפשרו חדירה של איראן אל העולם הסוני, ואיום על מצרים (לפחות לפי הערכת המצב של מובארכ), על הרשות הפלסטינית ועל ישראל.

אובמה במצרים: אסטרטגיה בהטלת קובייה

מצרים היא הליבה הפוליטית של העולם הערבי, המדינה הערבית החזקה ביותר, ומשלהי שנות השבעים של המאה שעברה גם הגורם הפרו־אמריקני היציב והנאמן ביותר בעולם הערבי. הברית הפוליטית והצבאית עם מצרים הייתה מקור עוצמה והשפעה לארצות־הברית, ואבן יסוד בתצורה האסטרטגי של ישראל. מצרים הייתה שחקן מפתח בחזית לבלימתם והכלתם של שחקנים עוינים כמו איראן ושלוחותיה.

שחקן המפתח השני בבלימת איראן ושלוחיה הוא סעודיה. אך סעודיה היא מדינה עם חולשות עמוקות, הנרתעת בדרך כלל מעימותים גלויים ונוטה לאזן את הימוריה. אם תיוותר בודדה במערכה יתכן שהיא תחפש גידור לסיכונה. אם כן מצרים אינה רק חיונית בפני עצמה, אלא גם גורם המעצים את סעודיה ומאפשר לה למלא את התפקיד המועיל שהיא ממלאת. מצרים חשובה במישור הביטוראלי, אך יותר מכך בעובדה שהציר מצרים־סעודיה מילא תפקיד פרואקטיבי חשוב בהשפעה על גורמים בלבנון, בעיראק, בבחריין, בתימן, בסודן ועוד, ובמתן גיבוי פוליטי לוותורים של הפלסטינים. מובארכ

אפשר לזהות סימנים לפרגמטיות ולהתמתנות בעמדת הממשל לעומת עמדתו הראשונית כפי שהובעה בשלהי ינואר 2011. לראיה, השותף העיקרי של ארצות־הברית לשיח על עתידה של מצרים הוא צבא מצרים (ולא האופוזיציה האזרחית)

היה שחקן מפתח בהרגעת משברים בין ישראל לבין הפלסטינים, וחשש מהזיקה ההיסטורית שבין האחים המוסלמים של מצרים לבין חמאס ולכן פעל לביצור מעמדו של הפתח במערכת הפלסטינית ולריסון והחלשת חמאס.

עדיין מוקדם להעריך כיצד תיראה מצרים כשיבשילו התהליכים שהחלו בה, וכמה אפשרויות עדיין פתוחות. ייתכן שהשפעת ארצות־הברית על הפגנות כיכר תחריר והתהליכים שנולדו מהן הייתה ממילא מוגבלת, ולא נותר לארצות־הברית אלא להצטרף לתהליך המתחולל אפילו אם לא רצתה בו. אפשר גם לזהות סימנים לפרגמטיות ולהתמתנות בעמדת הממשל לעומת עמדתו הראשונית כפי שהובעה בשלהי ינואר 2011. לראיה, השותף העיקרי של ארצות־הברית לשיח על עתידה של מצרים הוא צבא מצרים (ולא האופוזיציה האזרחית).

ממשל אובמה עמד מנגד בעת שיריבו אחמדיניג'אד אותגר בהפגנות בשנת 2009, ועמד מנגד כשתוניסיה התנסתה בהפגנות זמן קצר לפני אירועי ככר תחריר. ואולם כשאותגר מובארכ, בעל הברית הנאמן, מיהר ממשל אובמה להפנות לו עורף, הן בפומבי והן במהלכים מאחורי הקלעים, ומנימוקים אידיאולוגיים. השאלה היא אפוא: איזו מסקנה צריכים להסיק בתי המלוכה של סעודיה, בחריין וירדן והאמירים והסולטאנים מהמפרץ ממדיניות הנשיא אובמה כלפי מובארכ? האם מונרכים אלה יכולים לסמוך על הממשל כעל בעל ברית לעת מצוק, ומי מעיב יותר על המונרכים הפרו־מערביים: שאיפות ההגמוניה של איראן או מדיניות הדמוקרטיזציה של הבית הלבן?

ניכר בבירור לכל אדם המצוי בריאל־פוליטיק, שהממשל האמריקני יצר מצב שהצר מאוד את חופש התמרון שלו עצמו והותיר לו שתי אפשרויות גרועות: האחת, להמשיך עם ערכיו ולצאת נגד כל אחד ואחד מהמלכים, האמירים והסולטאנים הערבים בעלי בריתו. במקרה כזה עלול הממשל להתרחק מרוב בעלות בריתו הערביות, ואיראן תשמח לנצל את הטריז שייתקע בין ארצות־הברית לבין בעלות בריתה. האפשרות האחרת היא להודות שמובארכ היה מקרה חריג, ומכאן והלאה הבית הלבן יתמוך בבעלי בריתו. בתרחיש כזה תאבד ארצות־הברית מאמינותה,

והנשיא יצטייר כהפכפך ויודה למעשה שהצטרפותה של ארצות־הברית להקרבת מובארכ הייתה מיותרת ונבעה בין היתר מחוסר הבנת כללי המשחק. בעת כתיבת שורות אלה, מגישת הממשל למשברים בבחריין, בתימן ובמדינותיהם של אוטוקרטים בעלי ברית אחרים, עולה שאובמה אכן משנה כיוון לאפיק הפרגמטי ומעדיף את האפשרות השנייה.

אפשר לבקר את מדיניות ממשל בוש במזרח התיכון, למשל בגין הצבת מטרות לא מציאותיות ומתיחת־יתר,

אך הוא החזיק לפחות בשני נכסים אסטרטגיים: הוא הרתיע את אויביו (בעיקר ככהונתו הראשונה), והוא היה בדרך כלל נאמן לבעלי בריתו. לעומת זה ממשל אובמה מחד גיסא אינו נוהג בדרך המחזקת את הקרנת העוצמה האמריקנית

ממשל אובמה אינו נוהג בדרך המחזקת את הקרנת העוצמה האמריקנית. התנהלותו כלפי מובארכ מעוררת סימני שאלה בדבר נאמנותו לבעלי בריתו

– והתנהלותו בעיראק, כלפי תוכנית הגרעין של איראן ובמוקדי עימות אחרים מחזקת הבחנה זאת; ומאידך גיסא, התנהלותו כלפי מובארכ מעוררת סימני שאלה בדבר נאמנותו לבעלי בריתו. זאת ועוד, בניסיונותיו להתקרב ליריבים כמו איראן, לא התייחס אובמה ברצינות הראויה לאינטרסים החיוניים של בעלי ברית כמו סעודיה. הדבר עולה למשל מהגישה המהוססת וחסרת התכליתיות לתוכנית הגרעין של איראן. ניתוח קר של המצב מגלה, שבהעדר "המקל והגזר" האמורים, קשה לזהות את התמריץ שמספק ממשל אובמה לשליט הערבי כדי להימנות עם המחנה הפרו־אמריקני. לפיכך מדוע שהשליט יסתכן בעימות עם איראן אם ארצות־הברית עצמה עלולה לדרוש ממנו לוותר על כיסאו (ואף תפעל להחרמת כספו)? לכל הפחות, יחד עם הפניית העורף למובארכ, חייב היה ממשל אובמה להציג מערכת חדשה של גזרים ושל מקלות אסטרטגיים.

זוויית ניתוח נוספת היא, שממשל אובמה דוחף לשינוי בלי לנסות להבטיח מראש לאן הוא יוביל. ואכן אם ייערכו בחירות דמוקרטיות בבחריין והרוב השיעי יתפוס את השלטון בנמל הבית של הצי החמישי של ארצות־הברית, או שתתרחש ליברליזציה בסעודיה והזרמים התת־קרקעיים יצופו, האם ישרת הדבר את האינטרס של ארצות־הברית? קיסינג'ר היטיב לאפיין את הגישה האמריקאית הטיפוסית בכתבו: "אין [ארצות־הברית] מתנגדת לעצם השינוי אלא לשיטת השינוי... אדם כמו ביסמרק או ד'זראלי היה לועג לטענה שמדיניות החוץ נוגעת לשיטה ולא למהות, אם בכלל היה מבין אותה".⁴

הבית הלבן דוחף להצגת מכניקה דמוקרטית מבלי ללמוד את לקחי רוסיה, בלארוס, קירגיסטון, עיראק, אפגניסטון, עזה וכו': מכניקה של דמוקרטיה בלא תרבות דמוקרטית ובלא מוסדות אזרחיים איתנים אינה מבטיחה את התבססות הדמוקרטיה, אלא עלולה להסתיים בניצול ציני של המכניקה הדמוקרטית בידי גורמים לא דמוקרטיים.

כאמור, עדיין לא ברורה זהותה של מצרים החדשה, וכיצד תפרש את האינטרס הלאומי שלה. אפשר שכל שקרה הוא, שהצבא החליף את הגנרל בדימוס מובארכ בגנרל ותיק אחר.⁵ ייתכן שמצרים תמשיך לראות באיראן את האיום האסטרטגי המרכזי, בעיקר אם זו תבקש לנצל את ההזדמנות ולהגביר את ניסיונותיה להתערב בתוך מצרים או ללחוץ עליה,⁶ ומכאן שמדיניות החוץ של

אם אכן ארצות־הברית תאבד את מצרים כשותף חזק ופרואקטיבי, הדבר ישמוט במידה רבה את הקרקע מתחת רגליה של האסטרטגיה המזרח־תיכונית של ארצות־הברית בארבעת העשורים האחרונים

מצרים לא תשתנה. אבל ייתכן גם אחרת: מצרים יכולה לאמץ מדיניות הדומה לזו של תורכיה; היא עלולה לשקוע בתקופה ממושכת של התכנסות בתוך עצמה ולסגת מהזירה האזורית; ומובן גם שאין להוציא מכלל אפשרות עליית משטר

אסלאמי. כל אחד מהתרחישים האחרונים מזיק לאינטרס הלאומי של ארצות־הברית ושל בעלות בריתה ועלול להועיל לאיראן. והנה על אף משקלם הרב של האינטרסים המונחים על כף המאזניים, החליט ממשל אובמה, בדומה למנהגו של מהמר, להטיל את הקובייה ולגלות איזה מספר אסטרטגי יעלה הגורל.

אם אכן יתממשו התרחישים החמורים יותר וארצות־הברית תאבד את מצרים כשותף חזק ופרואקטיבי, הדבר ישמוט במידה רבה את הקרקע מתחת רגליה של האסטרטגיה המזרח־תיכונית של ארצות־הברית בארבעת העשורים האחרונים. אם כך יקרה, אזי אין לארצות־הברית בשלב זה אסטרטגיה חלופית או מוקדי עוצמה חלופיים, והיא אף לא השיבה על השאלה כיצד לתחזק את מאזן הכוחות האזורי וכיצד להגן על האינטרסים הלאומיים שלה ב"יום שאחרי".

לוב: האם זהו המקום להשקיע הון פוליטי?

בעת כתיבת שורות אלה משתתפת ארצות־הברית בלב חצוי במערכה אווירית בלוב. התמונה בלוב רחוקה מלהיות ברורה, ואין להוציא מכלל אפשרות גם תרחיש אופטימי ולפיו תסייע המערכה האווירית לעלייתו לשלטון של גורם ידידותי ודמוקרטי, ולוב תיוותר מדינה מתפקדת, ועקב כך תגבר הקרנת העוצמה והאפקטיביות האסטרטגית של ארצות־הברית. עם זאת, סימני השאלה עדיין רבים מהתשובות. מכל מוקדי החיכוך במזרח התיכון בחרה ארצות־הברית להתערב צבאית דווקא באחד המוקדים הקריטיים פחות. קד'אפי הוא דמות "ציונית" והסיקור התקשורתי שניתן לפעולות הדיכוי נגד עמו רב, אבל בחישובי ריאלי־פוליטיק משטר קד'אפי (בגרסתו הנוכחית ובשונה מעשורים קודמים) אינו בגדר איום מידי על האינטרסים החיוניים של ארצות־הברית. בעולם שבו הפעלת כוח אפשרית רק במשורה, והמערכת הפוליטית־הציבורית עלולה עד מהרה לחדול מתמיכה בהפעלת כוח מסיבות שונות, ייתכן שמשמעות התקיפה בלוב היא בזבוז אשראי פוליטי הנדרש להתערבות במשברים דחופים יותר ובעלי חשיבות אסטרטגית גבוהה יותר. ייתכן שעצם הקצאת תשומת הלב הניהולית וההון הפוליטי דווקא ללוב היא סוג של חוסר הבנה אסטרטגית.

ארצות־הברית גם מתחייבת למערכה כדי לסייע למורדים שהמידע עליהם מועט. לא ברור מי הם, האם הם בכלל קבוצה קוהרנטית, מה כוונותיהם, ומדוע – אם בכלל תצליח המערכה – שארצות־הברית תצא נשכרת מכך שישלטו בלוב. ספק אם לוב שימשה בית יוצר לכוחות ליברליים סמויים המתפרצים בשבועות האחרונים, ולא ברור אם הצלחת המורדים (אם יצליחו) תותיר את לוב כמדינה מתפקדת. ארצות־הברית יצאה למערכה אידיאליסטית־מניעתית – מניעת טרגדיה אנושית ומניעת המשך שלטונו של קד'אפי, אבל אפילו אם תצליח, לא ברור כיצד מערכה זו תקדם את האינטרסים הלאומיים שלה. כמובן שאין צורך

להכביר מילים לגבי השלכות אי הצלחה אמריקאית בלוב, אם זו תתרחש, ומכאן שבשקלול שבין חיוניות האינטרס האמריקאי ובין סיכון אי ההצלחה, ספק אם הראשון מצדיק את השני.

סיכום: ארצות־הברית מפרקת את החזית שלה עצמה

חובה להניח שכוונותיהם של הנשיאים בוש ואובמה היו טובות ונעלות, על אף הבדלי הגישה המהותיים שביניהם. וכן אין להפריז בהערכת השפעתה של ארצות־הברית על המזרח התיכון. כך למשל, ייתכן שמובארכ היה גופל גם אם היה זוכה בגיבוי של הנשיא אובמה. ובכל זאת, נראה שהתוצאה הלא מכוונת של מצרף פעולותיהם של הנשיאים בוש ואובמה הייתה "מבצע עיצוב" (Shaping Operation) שתתם במידה לא מבוטלת להתאמת הזירה ליתרונותיה היחסיים של איראן, להחלשת החזית הערבית ששירתה את האינטרסים של ארצות־הברית ובעלות בריתה ולערעור מאזן הכוחות האזורי.

השחקן הצבאי העיקרי להכלת איראן הייתה עיראק של צדאם חוסיין, והשחקנים הפוליטיים העיקריים היו מצרים וסעודיה. משכבשה ארצות־הברית את עיראק ואת אפגניסטן נראה כאילו ארצות־הברית תיטול על עצמה את ההכלה הצבאית של איראן, אך כל שעשתה היה להחליש את שתי שכנותיה של איראן, ובעיקר לפרק את הצבא והממשל הבעתי־יסטיים בעיראק, ואז החלה לסגת. אחת מנקודות התורפה העיקריות של איראן היא הקושי להתמודד עם איומים ישירים ועם משטר כמו זה של צדאם, ואילו ארצות־הברית הסירה ממנה את האיום הזה. פירוק משטר הבעת' הפך את עיראק לכר נוח לפעילות עקיפה של איראן, והיא נעשית השחקן הזר המשפיע ביותר במסופוטמיה. לאחר שיושלם פינוי הכוחות האמריקניים מעיראק היא תיהפך בהדרגה לרצועת הגנה אסטרטגית של איראן. לכן לא תהיה זו הפתעה עם ארצות־הברית תשקול מחדש את קצב הנסיגה.

התהליכים העוברים על מצרים טרם הבשילו, אך בתוך קשת האפשרויות

מצויה גם תפנית במדיניותה או התכנסות מצרים אל תוך עצמה. אם תאבד מצרים כבעל ברית פרואקטיבי, יאבד גורם חשוב בהכלה הפוליטית של איראן. סעודיה עלולה שלא לרצות להיוותר בתפקיד המדינה הערבית הבודדה הנאבקת באיראן (כפי שהיא נשאבת לתפקיד זה בבחריין), ולכן אובדן מצרים עלול לגרום גם להיחלשות

אם תאבד מצרים כבעל ברית פרואקטיבי, יאבד גורם חשוב בהכלה הפוליטית של איראן

סעודיה כנכס במאבק ההכלה.

מדיניותה של ארצות־הברית כלפי מובארכ יצרה עננה המרחפת עתה מעל יחסיה עם בעלי בריתה הערבים הנותרים, שכולם לא נבחרו בבחירות דמוקרטיות. זוהי אירוניה אסטרטגית, שהלחץ של הממשל האמריקאי לקידום רפורמות

דמוקרטיה אפקטיבי כשהוא מופנה כלפי בעלי בריתו (כמו מובארכ) והוא פחות יעיל כשהוא מופנה כלפי יריביו (כמו אחמדיניג'אד). הבית הלבן מלכד את עצמו, ונראה שכל בחירה שיעשה כעת תפגע במעמדו: או שאובמה ימצב את עצמו כאויב המשטרים הערביים (ובכלל זה של בעלי בריתו) או שיוודה ששגה, שלא הבין את המצב לאשורו וסייע להקרבת מובארכ לשווא.

הסרת האיום העיראקי מאיראן ורתיעתה של ארצות־הברית מעימות ישיר עם איראן, ניתבו את המאבק על ההגמוניה במזרח התיכון לאפיקים עקיפים: שימוש בשלוחים ובארגונים לא מדינתיים, טרור, שוחד, דעווה, מנופים דתיים ואתניים ועוד. באפיקים עקיפים אלה יש לאיראן יתרון יחסי, הבא לידי ביטוי בעיראק, בלבנון, במזרח סעודיה, בתימן, בעזה ובעוד מוקדי חיכוך. החיכוך מתמקד בחלק המעטפת שבו איראן חזקה ויריבותיה חלשות.

בקרב הפלסטינים, המצרף של הבחירות שהעלו את חמאס לשלטון בעזה עם האפשרות לנסיגת מצרים ובעקבותיה גם סעודיה מתמיכה בפשרות מצד הפלסטינים, ויחד עם התערעורת מעמדה של ארצות־הברית כמשענת אסטרטגית מהימנה של הפתח, מפחית את הסיכויים להשגת הסכם שלום ישראלי-פלסטיני. בשעה שהממשל האמריקני מפרק את החזית שלו עצמו עלולות להתפוגג האופציות המתונות, ולהיות רק האפשרויות מרחיקות הלכת: העברת מקל ההגמוניה האזורית לאיראן או עימות ישיר עמה. ואכן כבר עתה, אי־הצלחתה של ארצות־הברית בניהול אסטרטגיה של ריאלי-פוליטיקה והיתרון של איראן בעימותים עקיפים, הם אלו שהצרו את מרחב התמרון של סעודיה לבחירה הלא רצויה והלא שגרתית מבחינתה – התערבות צבאית ישירה וגלויה בחרין. סעודיה שונאת הסיכון נדחקה לפינה ואז עשתה מהלך ישיר ומעניין, שכן הוא מציב דילמות לא פשוטות בפני אסטרטגיית הגישה העקיפה של איראן. האם בחרין היא סימן לבאות?

האינטרס העליון של ארצות־הברית במזרח התיכון הוא היציבות. יציבות מבטיחה חופש שיט וזרימת נפט (ואת מחירו) ומונעת מלחמות, טרור ומירוץ חימוש (לרבות גרעיני). דרך אחת להשיג יציבות היא באמצעות הגמוניה חד־קוטבית של ארצות־הברית. הדרך האחרת היא באמצעות מאזני כוחות. קידום אידיאולוגיה (שמרנית או ליברלית) – בייחוד כשאין מלווה ב"מקלות וגזרים" הלקוחים מהשפה האסטרטגית המדוברת – אינה דרך מצטיינת להבטחת יציבות. אידיאליזם חייב להיות נתמך בשפה מעשית שגם מקיאבליסט יבין.

הערות

- 1 הנרי קיסינג'ר, **דיפלומטיה**, ירושלים 2007. (להלן: דיפלומטיה)
- 2 *Quadrennial Roles and Mission Review Report*, US Department of Defense, January 2009, pp. 31-36.
- 3 יואל גוז'נסקי, "המעורבות האיראנית בעיראק: מניעים, מאפיינים והשלכות", **עדכון אסטרטגי** כרך 13, גיליון 4, ינואר 2011; רון טירה, "תנועת הלוחות הטקטוניים: בחינה מחדש של הנחות היסוד לתהליך השלום", **עדכון אסטרטגי** כרך 12, גיליון 1, מאי 2009.
- 4 **דיפלומטיה**, עמ' 9.
- 5 George Friedman, *Egypt: The Distance between Enthusiasm and Reality*, Stratfor Global Intelligence, February 14, 2011.
- 6 כפי שאירע בעת מעבר אוניות המלחמה האיראניות בתעלת סואץ, דבר שעשוי להתברר כטעות של איראן, שכן היא לחצה את המשטר המצרי החדש והביכה אותו מוקדם מדי ובפומבי.

הזירה הפלסטינית – שקט בלב הסערה

שלמה ברום

מבוא

המשבר השלטוני, האירועים המהפכניים והמחאות ההמוניות עברו ממדינה ערבית אחת לאחרת והתפשטו כמו אש בשדה קוצים, וברשות הפלסטינית מתקיים אי של שקט יחסי. תופעה זו נראית מוזרה נוכח התחזיות השכיחות והקודרות בדבר חולשתו של השלטון הנוכחי ברשות הפלסטינית ואי יכולתו לשרוד לאורך ימים. תחזיות אלו אף התגברו בעקבות "אל-ג'זירה-ליקס" – ההדלפות של מסמכים פלסטיניים בנושאי המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים ויחסי הרשות עם הקהילה הבינלאומית – שנוצלו בידי אל-ג'זירה ואחרים להתקפות פרועות על הרשות הפלסטינית. מטרת המאמר לעמוד על הסיבות לשקט היחסי בזירה הפלסטינית ולבדוק האם אפשר להסיק מכך מסקנות בנוגע לתהליך המדיני הישראלי-פלסטיני.

ההערכות על חולשת הרשות הפלסטינית

ההערכות בדבר חולשתה של הרשות הפלסטינית התבססו על כמה רכיבים:

1. הפיצול הפוליטי בין המחנה של מפלגת הפתח והגורמים הפוליטיים האחרים הקרובים לה ששולטים בגדה המערבית לבין חמאס השולטת ברצועת עזה והערכות שונות על עוצמתה היחסית של חמאס לעומת הפתח.
2. בעיות של לגיטימציה של השלטון ברשות הפלסטינית – אמנם מחמוד עבאס, נשיא הרשות הפלסטינית, נבחר בבחירות דמוקרטיות וחופשיות, אולם הוא סיים את תקופת הכהונה שלו, והרשות הפלסטינית לא קיימה את הבחירות לנשיאות ולפרלמנט בעקבות הפיצול בין הגדה המערבית לעזה. בפרלמנט עצמו יש בעקבות הבחירות האחרונות רוב לחמאס ולכן הוא אינו מתפקד מאז הפיצול. מסיבות אלו יש בסיס לטענה, שהשלטון הנוכחי ברשות הפלסטינית לא נבחר בבחירות דמוקרטיות והוא משטר דיקטטורי, המתבסס על מנגנוני הביטחון כמו במדינות ערב האחרות, שבהן הציבור מתקומם נגד המשטרים.

שלמה ברום הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

3. מצבה של מפלגת הפתח – אף-על-פי שסקרים אמינים הנעשים ברשות הפלסטינית מצביעים על תמיכה גדולה יותר בפתח מאשר בחמאס,¹ ובסך הכול על מגמה של עלייה בתמיכה בפתח וירידה בתמיכה בחמאס, המפלגה אינה במצב טוב עקב יריבויות פנימיות וחוסר ארגון. עבאס החליט בשנה שעברה לקיים בחירות מוניציפליות כאמצעי להתחיל להשיג מחדש לגיטימציה שלטונית, אבל הבחירות בוטלו משום החשש בפתח מפני תבוסה על אף התמיכה של הצבור בגלל הבעיות הפנימיות במפלגה וחוסר הארגון.
4. המבוי הסתום בתהליך המדיני – מאז תחילת תהליך אוסלו המחנה הפוליטי במנהיגות הפתח אשר שולט בגדה מקושר בתודעת הציבור הפלסטיני לתהליך המדיני עם ישראל. המבוי הסתום בתהליך המדיני גורם למחנה זה להישאר בלי סדר יום מדיני, והדבר מאיים על התמיכה בפתח בקרב הציבור הפלסטיני. אם מסקנת הציבור הפלסטיני היא שהתהליך המדיני הגיע לקצו והאלטרנטיבה היא חזרה למאבק אלים, אזי לפי התפיסה הפלסטינית, במאבק כזה עדיפה חמאס מהפתח, ואין סיבה לתמוך בפתח.

לפיכך אין זה מפתיע שההערכות השכיחות בתקשורת הישראלית והמערבית היו שההדלפות באל-ג'זירה יפגעו פגיעה פוליטית קשה ברשות הפלסטינית, אולם זה לא קרה. היו באמצעי התקשורת הפלסטיניים כמה התקפות על הרשות הפלסטינית בשל מה שנחשב ל"ויתוריה הגדולים" במשא ומתן, אבל אלה לא חרגו מההתקפות הרגילות של גורמי האופוזיציה הפוליטית לפתח ובראשם החמאס. ברחוב הפלסטיני לא הייתה התרגשות מיוחדת והניסיונות לארגן הפגנות על רקע זה נגד הרשות לא צלחו. לעומת זאת הצליח הפתח לארגן הפגנות נגד אל-ג'זירה וה"ספין" שניסה ערוץ הטלוויזיה להוביל. אפשר להסביר את התגובה החלשה הזאת בכך שבעצם לא היו בהדלפות אלו דברים חדשים של ממש. הן רק הוסיפו צבע לדברים שהיו כבר ידועים לכל פלסטיני בעל מודעות פוליטית הקשוב לאמצעי התקשורת. ייתכן שתגובה זו הייתה צריכה לעורר ספקות בתקפות הטענות בדבר החולשה הפוליטית המופלגת של הרשות הפלסטינית.

הסבות לשקט בגדה המערבית

משהחלה הסערה בעולם הערבי הסתמנו ניסיונות להתחיל תהליך דומה ברשות הפלסטינית תוך שימוש באותן רשתות חברתיות, אולם הגל הזה פסח בינתיים על הרשות הפלסטינית. התגובות ברחוב הפלסטיני מתונות מאוד אף שסקרי דעת הקהל מצביעים על תמיכה גדולה של הרחוב הפלסטיני בזרמים המהפכניים בעולם הערבי.² גם ברשות הפלסטינית בגדה המערבית וגם ברצועת עזה היו ניסיונות לארגן הפגנות נגד שתי הממשלות, של הרשות ושל החמאס, אולם הם נכשלו במידה רבה. עד כה היו בשני האזורים כמה הפגנות מועטות משתתפים, והן לא צברו

תנופה. הכישלון בהנעת ההפגנות בגדה המערבית היה בולט במיוחד נוכח תגובות השלטון ברשות הפלסטינית לאירועים בעולם הערבי. מבחינת הרשות, תמיכת המשטר המצרי, המשטר הירדני והמשטר הסעודי הייתה בעלת חשיבות עליונה, ולכן הם לא יכלו אלא להביע תמיכה במשטרים הקיימים. הם לא יכלו לשחק את המשחק של הבעת הזדהות עם ההמונים הערביים ושאיפותיהם לדמוקרטיזציה מתוך תקווה שזה יעזור להם לעבור את הגל הזה בשלום. בהתנהגות זו היה לכאורה פוטנציאל לעורר את זעמו של הרחוב הפלסטיני, אבל הדבר לא קרה.

אפשר להצביע על כמה וכמה סיבות להסברת התנהגות זו של הרחוב הפלסטיני:

1. למרות הטענות על העדר דמוקרטיה ועל דיכוי בידי מנגנוני הביטחון, עדיין קיימת ברשות הפלסטינית אווירה פתוחה יותר מזו שבמדינות אחרות בעולם הערבי. אנשים לא נרדפים בדרך כלל על הבעת דעות ועל התארגנות פוליטית. החריג היחיד הוא החמאס, שיכול להתלונן על דיכוי פוליטי ועל הפעלת מנגנוני הביטחון נגדו, אבל ידי החמאס אינן נקיות משום שהוא נוקט את אותן שיטות נגד הפתח ברצועת עזה.

2. לסערה בעולם הערבי יש גם רקע חברתי-כלכלי; בעיות כלכליות קשות, גידול באי-השוויון בחלוקת ההכנסות בצד שחיתות קשה והטבות מופלגות למקורבים לשלטון. גם כאשר נרשם גידול מרשים בהכנסה הלאומית כפי שהיה במצרים בשנים האחרונות, מרבית האוכלוסייה לא חשה בכך משום שדבר לא זלג לשכבות הרחבות של האוכלוסייה, ואלה נותרו סובלות מאבטלה קשה ומרמת חיים נמוכה מאוד. לא הייתה שום תחושה של שיפור אפשרי ואופק שאפשר לשאוף אליו. התפיסה הכללית הייתה, שהממשל ומוסדותיו משרתים רק את האינטרסים של אליטה שלטונית צרה ומושחתת. ברשות הפלסטינית לעומת זאת יש בשנים האחרונות שיפור ניכר במצב הכלכלי, ושיפור זה מורגש בשכבות רחבות ובא לידי ביטוי בעיקר בירידה בשיעור האבטלה.³ הזינוק הכלכלי נבע מהתייצבות המצב הביטחוני וריכוך המגבלות על חופש התנועה שמטיל צה"ל בגדה המערבית. בשנות האינתיפאדה ירדה הפעילות הכלכלית לרמה נמוכה מאוד ולכן היה קל להשיג גידול מרשים בזמן קצר בשעה שהמשק הפלסטיני חזר לתפקוד תקין יותר.

3. בשנים האחרונות יש שיפור מתמיד בתפקודה של הממשלה הפלסטינית. היא מבצעת תוכנית שאפתנית של "בניית מדינה" ומוסדותיה בניצוחו של ראש הממשלה סלאם פיאד ובהנהגתו של עבאס. רמת השחיתות ירדה ירידה דרמטית. יש יותר שקיפות ותחושה שהממשלה משרתת את האזרחים ולא רק את האינטרסים של האליטה השלטונית.

4. הציבור הפלסטיני בכללו אינו פתוח ליוזמות שישבשו את אורח החיים התקין. הוא עייף לאחר שנים ארוכות של האינתיפאדה השנייה, שבהן לא ניתן היה לנהל חיים תקינים, והמציאות הפלסטינית הרגילה הייתה של סבל מתמשך. אין לפלסטינים רצון לחזור למציאות של אלימות, אנרכיה ועוני מרוד.
5. אחד התחומים שבהם נחל הפרויקט של בניית מוסדות את ההצלחה הגדולה ביותר הוא התחום הביטחוני. הרשות הפלסטינית בסיוע שחקנים בינלאומיים מרכזיים (ארצות-הברית והאיחוד האירופי) ואזוריים (בעיקר ירדן ובמידה מסוימת מצרים) הצליחה לבצע רפורמה מקיפה בגופי הביטחון ולבנות יכולות ביטחוניות טובות שבעקבותיהן נפסקה האנרכיה. יש חוק וסדר ברחובות, והמשטרה הפלסטינית מודעת לצורך לשרת את האזרחים. היכולות האלו ושיתוף הפעולה עם ישראל גם אפשרו לחסל כמעט לגמרי את התשתית הצבאית של החמאס בגדה המערבית, והתשתית האזרחית והפוליטית של הארגון נפגעה קשות, ולכן גם נפגעה יכולתו לארגן התקוממות נגד השלטון בגדה.
6. בעיני הפלסטינים המציאות שבה הם חיים היא מציאות של כיבוש. האויב האמיתי הוא ישראל ולא הממשלה שלהם, ולכן אין טעם רב בהפניית הזעם כלפי ממשלתם. לכל היותר אפשר להאשים את הממשלה בשיתוף פעולה עם האויב, ישראל. טענות כאלו יכולה הממשלה הפלסטינית להפריך על-ידי הצגת מדיניות תקיפה כלפי ישראל והפניית תחושות הטינה לעבר ישראל, דבר שאינו קשה במציאות של מבוי סתום מדיני.
7. חמאס מתקשה לנצל את הסערה בעולם הערבי להסתת הציבור הפלסטיני נגד הרשות הפלסטינית גם משום שהארגון נמצא במצב דומה לזה של הרשות. הממשלה ברצועת עזה היא ממשלת חמאס. גם לה יש בעיה של לגיטימציה בשל אי-קיומן של בחירות חדשות, וגם שלטונה ברצועה הוא דיקטטורי ונסמך על מנגנוני הביטחון שלה.
- יחד עם הסיבות האסטרטגיות האלו משכילה הרשות הפלסטינית עד כה לנהל טקטית היטב את המשברים שהיא עוברת. המשבר הראשון הוא המבוי הסתום בתהליך המדיני. בניהול משבר זה פעלו לטובת ההנהגה הפלסטינית כמה גורמים. ראשית, מלכתחילה הציבור הפלסטיני נטול אשליות ולא האמין שהתהליך המדיני עם ממשלת נתניהו יוביל לתוצאות חיוביות כלשהן. כאשר אין ציפיות לא מתקיים האפקט של תסכול הנובע מאכזבה. שנית, הציבור הפלסטיני ברובו הגדול אינו רוצה כאמור לחזור למציאות של אלימות, ולכן החזרה לדרך הפעולה של מאבק מזוין עם ישראל נדחית בשלב הזה. ההנהגה הפלסטינית השכילה לנצל עובדות אלה בנקיטת דרכי פעולה חלופיות שאינן אלימות. הדרך הראשונה היא פעולה בזירה הבינלאומית בתקווה שהצלחות בזירה הזאת ישמשו תחליף מסוים להעדר

היכולת להתקדם בתהליך עם ישראל. כך למשל הפלסטינים מנסים להשיג הכרה בינלאומית נרחבת במדינה פלסטינית בגבולות 1967, ושוקלים פניות למוסדות בינלאומיים, כמו הפנייה למועצת הביטחון בנושא גינוי ההתנחלויות. מטרתה של מדיניות זו – לחץ על ישראל, אבל יש לה כנראה גם שיקולים פנים-פלסטיניים, ועומד מאחוריה הצורך להפגין פעלתנות הנושאת פרי מדיני. דרך פעולה אחרת היא של מאבק ציבורי לא מזוין בכיבוש באמצעות הפגנות בסגנון ההפגנות נגד גדר הפרדה או ההפגנות נגד ההתנחלות בשכונות הערביות בירושלים. לדרך פעולה זו יש הצלחה מוגבלת בשל רתיעת הציבור הרחב משיבוש אורח החיים שלו, אבל היא מוצא טוב לכל מי שרוצה בכל זאת להיות מעורב בפעילות נגד הכבוש הישראלי. המשבר השני הוא משבר ההדלפות באל-ג'זירה. גם במקרה זה ניהלו הפלסטינים היטב את המשבר. הם לא נכנעו ללחצים ולא התנצלו על ה"ויתורים" לכאורה. במקום זה הם ניהלו מתקפת נגד אפקטיבית נגד אל-ג'זירה. הפתח אף הפגין יכולת ארגונית לא מבוטלת בהצליחו לארגן הפגנות נגד אל-ג'זירה, ואלה האפילו על הניסיונות הכושלים לארגן הפגנות נגד הרשות. לכאורה ננקט גם צעד רציני בהתפטרות צאיב עריקאת, ראש מחלקת המשא ומתן, בעקבות אחריות מחלקתו להדלפות, אבל גם זה היה צעד של "כאילו", ועריקאת ממשיך למלא את אותם התפקידים רק בלי התואר הקודם.

המשבר השלישי והקשה מכולם הוא הסערה שפרצה בעולם הערבי, סערה שעדיין מתחוללת, סופה אינו ידוע ויש לה פוטנציאל ליצור שינויים אסטרטגיים עמוקים. במקרה זה יכלה המנהיגות הפלסטינית לנצל לטובתה את היכולת להפנות תסכולים של הציבור לכיוונים אחרים. גם כאן באה לידי ביטוי היכולת הארגונית המשופרת של הפתח. הרשות אפשרה הפגנות, אבל דאגה לכך שהפתח ישתלט על ההפגנות ויפנה אותן לכיוונים הרצויים. חלק מההפגנות היו נגד הכיבוש הישראלי וביטויים מסוימים של התנהגותו. כך למשל ההפגנה הגדולה ביותר ביום שישי ה-25 בפברואר 2011, שהייתה חלק מניסיון להפוך יום זה ל"יום זעם" נגד הרשות, הייתה בפועל הפגנה בחברון נגד המגבלות שישראל מטילה על הפלסטינים באזור 2H, האזור שתחת שליטתה בחברון. הפגנות אחרות היו נגד הווטו שהטילה ארצות-הברית במועצת הביטחון בעניין הצעת ההחלטה המגנה את ההתנחלויות. כן השתמשה הרשות בכך שדעת הקהל הפלסטינית תומכת בפיוס בין הפתח לחמאס כדי להפוך חלק מההפגנות להפגנות תמיכה בפיוס כזה. כך למשל ההפגנות ב-15 במרס היו כולן נגד הפיצול בין הפתח לחמאס, ובפועל ההפגנה בעזה הייתה גדולה יותר וגם פוזרה בכוח בידי מנגנוני הביטחון של החמאס. הדימוי שנוצר בעקבות זה ולפיו ההתרסה העממית היא בעיקרה כלפי החמאס, הנתפס כגורם עיקרי לפילוג, טוב להנהגה הפלסטינית בגדה.

מנהיגי הרשות הפלסטינית, שהיו מודאגים מהאפשרות שגל המחאה יפגע בהם, נקטו עוד צעדים לקדם את הרעה האפשרית. עבאס קידם את פני האפשרות שתעלה דרישה לדמוקרטיזציה בקבעו מועד חדש לבחירות המוניציפליות ובהצהרה שבכוונתו לקיים גם בחירות לנשיאות ולפרלמנט עד ספטמבר השנה. לאחר שנוכחה ההנהגה הפלסטינית לדעת כי השד אינו נורא כל כך השתנה הטון. בהצהרות האחרונות שלו הציב עבאס תנאים שמשמעותם היא שהבחירות ברובן לא יתקיימו. הוא הודיע שהבחירות לנשיאות ולפרלמנט לא יתקיימו אם לא יהיה אפשר לקיימן גם בירושלים וברצועת עזה. נראה שהוא יכול לסמוך גם על ממשלת ישראל וגם על ממשלת החמאס שהבחירות לא יתקיימו באזורים הללו. סלאם פיאד, לעומת זאת, הציג, מתוך מודעות לפופולריות של רעיון האיחוד, תוכנית לאיחוד מחדש של הגדה המערבית ורצועת עזה בראשות ממשלה משותפת, אבל כל אחד מהצדדים הפוליטיים ישמור על שליטתו באזור שהוא שולט בו בהווה. גם עבאס הכריז בעקבות הפגנות ה-15 במאס שהיא מוכן לצאת לעזה לדון בסיום הפיצול. נראה שגם לתוכניות אלו אין סיכויים רבים נוכח תגובת חמאס שדחה נחרצות את תוכנית פיאד. לפי ראיית חמאס, ההתפתחויות בעולם הערבי משחקות לטובתו ולכן אין לתנועה עניין בפיוס עם הפתח, ואילו הפתח אינו מוכן לתת לחמאס דריסת רגל אמיתית באש"ף.

מסקנות

יציבותה של הרשות הפלסטינית בתנאי משבר ותפקודה צריכים להעלות מחשבות בישראל, האם אין לכך השלכות על היכולת לנהל עם ההנהגה הפלסטינית הנוכחית משא ומתן שיביא לידי הסדר הסכסוך הישראלי-פלסטיני. החשיבה המקובלת בישראל היא, שלא היה אפשר להגיע להסכם עם יאסר ערפאת משום שהוא לא רצה בו, והיו לו כוונות זדוניות כלפי ישראל, ואילו עתה אי-אפשר להגיע להסדר עם עבאס משום שאין לו יכולת. הוא נחשב חלש מדי. מצבי המשבר האחרונים הוכיחו את עוצמתה של הרשות הפלסטינית ואת יכולתם של מנהיגיה – וכל אלה בלי להמעיט ממשקלם של גורמי החולשה שהוצגו לעיל.

יכולה לעלות גם הטענה, שיציבותה של הממשלה הפלסטינית הנוכחית נובעת מהעדר תהליך מדיני. אין היא צריכה להתמודד עם החלטות שאין עליהן קונסנסוס בציבור הפלסטיני. זוהי טענה בעייתית מכמה סיבות. ראשית, משום שההנהגה הפלסטינית מותקפת פוליטית בעיקר על כישלונה בהשגת הסכם עם ישראל והימנעותה מפנייה לחלופה של מאבק מזוין. שנית, ספק אם ההנהגה הפלסטינית צריכה להיות מוטרדת מהיכולת של חמאס לנצל נגדה התקדמות להסכם במצב החולשה של חמאס בגדה. שלישית, אם טענה זו נכונה מדוע הסכים עבאס במהלך המשא ומתן עם ממשלת אולמרט להציג עמדות שבראיית האופוזיציה הפלסטינית

גובלות בבגידה, ומדוע הסכים לעשות זאת גם מול ממשלת נתניהו והעביר מסמך עם פירוט העמדות הפלסטיניות על בסיס המשא ומתן עם אולמרט. הוא ביקש להתחיל את המשא ומתן עם ממשלת נתניהו בהצגה דומה של עמדות ישראל אולם הצעה זו נתקלה בסירוב של ישראל.

בטענה זו גם יש התעלמות מכך שהצעדים המדיניים בזירה הבינלאומית שהפלסטינים נוקטים בהם לקראת ספטמבר 2011, יש בהם סיכונים רבים להנהגה הפלסטינית. מועד זה נקבע משום שזה מועד הסיום של תוכנית בניין המדינה של סלאם פיאד, וזה מועד סיום השנתיים שלאחריהם, לפי הצהרות הממשל האמריקני, צריכה לקום המדינה הפלסטינית. גם אם נניח שבתאריך זה תתקבל החלטה בעצרת הכללית של האו"ם בתמיכה של רוב גדול על הקמת מדינה פלסטינית, המציאות בשטח לא תשתנה ככל הנראה. הדבר יכול לגרום אכזבה רבה בקרב הפלסטינים, וזו תופנה כלפי עבאס ושותפיו להנהגה. מבחינה זו, האיום שהפעולה הפלסטינית בזירה הבינלאומית מגלמת מועיל בינתיים להנהגה הפלסטינית משום שהוא מפעיל לחץ על ישראל לשנות את מדיניותה וגורם נזק לממשלתה הנוכחית. אבל לכשיתממש האיום בלי שישראל שינתה את מדיניותה, זה עלול להיות משחק שאינו סכום אפס, שבו שני הצדדים ניזוקים.

שאלה אחרת לגמרי היא, האם במציאות הנוכחית יש לממשלת ישראל עניין לפעול לקיום משא ומתן יעיל שבסופו הסדר קבע עם הפלסטינים. כבר לפני המשבר הנוכחי היו ספקות כבדים אם ממשלת נתניהו אכן מעוניינת במשא ומתן כזה. היה אפשר להניח, שהרתיעה ממשא ומתן נבעה גם מההערכות בדבר חולשת הרשות, אבל דומה שרתיעה זו נבעה בעיקרה משתי סבות אחרות: הראשונה היא שיקולים פוליטיים פנימיים, כלומר הרצון לשמור על שלמות הקואליציה; הסיבה השנייה היא הערכה של מקבלי ההחלטות, כי הסדר שיענה על דרישותיה של הממשלה הנוכחית אינו אפשרי משום שלא ימצא צד פלסטיני שיסכים לדרישות האלו. ביטוי לרתיעת ממשלת ישראל ממשא ומתן על הסדר הקבע היו היוזמות שהחלו לצוץ בנושא משא ומתן על הסדר ביניים חדש.

עתה, לאחר פרוץ המשבר בעולם הערבי, סביר שנטיית ישראל תהיה להקשיח את הדרישות, בעיקר בתחום הביטחוני, על סמך התפיסה שהתפתחויות בעולם הערבי מרעות את מצבה הביטחוני של ישראל ומגדילות את סבירותם של תרחישים חמורים. לפי ראייה זאת, במצב כזה ההסדר עם הפלסטינים צריך לכלול הסדרים ביטחוניים הדוקים, שיספקו ערבויות ביטחוניות אמינות. דבר זה עשוי להשפיע למשל על הדרישות לנוכחות ביטחונית של ישראל בבקעת הירדן. בשל אותם שיקולים עלולה להיות גם העדפה ברורה למדיניות של "חכה וראה" בערוץ הפלסטיני. ייתכן אמנם שתהיה תחושה בישראל שנוכח ההתפתחויות באזור ומחוצה לו צריכה להיות יוזמה כלשהי של ישראל בתהליך המדיני, שמטרתה

תהיה להקטין את הלחץ על ישראל, אולם גם במקרה שתהיה חשיבה כזאת, ייתכן מאוד שתהיה נטייה להעדיף את הערוץ הסורי על פני הפלסטיני בשל מורכבותו הקטנה יותר. ישראל נמצאת אפוא במצב שבו ההתפתחויות האחרונות צריכות לחזק את הבנתה שיש לה פרטנר אמין בצד הפלסטיני לניהול משא ומתן ולהסכם, אבל הנסיבות מקשות לתרגם הבנה זו למסקנות אופרטיביות.

הערות

- 1 כך למשל לפי הסקר האחרון שערך המכון PSPR שברמאללה בניהולו של חליל שקאקי בדצמבר 2010, והקיף את הגדה המערבית ורצועת עזה, על השאלה למי תצביע אם יתקיימו עתה בחירות לפרלמנט ברשות הפלסטינית, ענו 44 אחוזים שיצביעו בעד פתח ו-25 אחוזים השיבו שיצביעו בעד החמאס. עוד 11 אחוזים יצביעו בעד מפלגות קטנות השותפות לתפיסה הלאומית החילונית של הפתח. <http://www.pcpsr.org/survey/polls/2010/p38e.html#domestic>
- 2 בסקר של אוניברסיטת אל-נג'אח הביעו 80.1 אחוזים מהמדגם תמיכה במהפכות בעולם הערבי – לפי דו"ח של IMRA מ-28 בפברואר 2011.
- 3 בדוח האחרון של הבנק העולמי מספטמבר 2010 נאמר: "האבטלה המשיכה לרדת בגדה המערבית. ברבעון השני של 2010 לעומת הרבעון השני של 2009 ירדה האבטלה מ-15.9 אחוזים ל-15.2 אחוזים" – <http://siteresources.worldbank.org/INTWESTBANKGAZA/Resources/pdf/WorldBankSep2010AHLReport.pdf>. בדוח של ה-IMF (קרבן המטבע הבינלאומית) מספטמבר 2010 נאמר: "התוצר המקומי הגולמי לנפש חזר בשנת 2009 לרמה שהיה בה ב-1994. התמ"ג לנפש גדל ברציפות משנת 2007 והתחזית היא שבשנת 2013 יגיע ל-60 אחוזים מעל הרמה שהיה בה ב-1994". זה נשמע אולי גידול שאינו מרשים במיוחד, אבל זה משמעותי מאוד אחרי הרס הכלכלה הפלסטינית בשנות האינתיפאדה. <http://www.imf.org/external/np/country/notes/wbg.htm>

אתגר הרשות הפלסטינית: בניין מדינה בהעדר לגיטימציה שלטונית

אפרים לביא

מבוא

ההתקוממות העממיות בעולם הערבי נגד המשטרים הרודניים לא הביאו עד כה לידי ביטוי התעוררות דומה בקרב הציבור הפלסטיני בגדה המערבית.¹ גם חשיפת מסמכי המשא ומתן עם ישראל בערוץ אל-ג'זירה (ינואר 2011), שביקשה להציג את ההנהגה הפלסטינית כמי שמוותרת על העקרונות ועל הנכסים של העם הפלסטיני, לא חוללה מחאה עממית נגד ההנהגה. בתחומי הרשות שורר בשנים האחרונות שקט ביטחוני יחסי, הנובע משילוב של רגיעה מפני נחת זרועה של ישראל עם חשיפה של האוכלוסייה הפלסטינית מפני חזרה לאנארכיה ועם מאמצי הממשלה להתמסדות ולהתייצבות שלטונית. הרשות הפלסטינית ומנגנוני הביטחון שלה אוכפים חוק וסדר ופועלים נגד החמאס בשיתוף פעולה עם גורמי הביטחון של ישראל, כחלק מהרעיון של שמירה על רגיעה ביטחונית לשם בניין המוסדות והכלכלה של המדינה שבדרך.²

מדיניותם של נשיא הרשות מחמוד עבאס (אבו מאזן) ושל ראש הממשלה סלאם פיאד של נטישת דרך המאבק האלים ומעבר למיסוד מדינתי, אפשרה להם לכונן ממשלה הפועלת בשנים האחרונות בשקיפות ומצלוחה לקדם תוכניות פיתוח בתחום הכלכלי והחברתי. הממשלה שיקמה את משרדיה ואת מנגנוני הביטחון שלה וייעלה את עבודתם, אכפה חוק וסדר והחלה בביעור השחיתות באמצעות המשטרה ובתי המשפט, והשיבה את חיי התושבים למסלולם התקין לאחר שנות אינתיפאדת אל-אקצא. באזור נוצרו תנאים של ביטחון ויציבות, ואלה משכו משקיעים זרים מהעולם הערבי ומהמערב, וקידמו את העסקים ואת ההשקעות. הרשות ריכזה מאמצים לעידוד הסקטור הפרטי לשם קידום הצמיחה הכלכלית ולפיתוח מקורות תעסוקה כדי לצמצם את האבטלה. מציאות זו הניעה את הקהילה הבינלאומית להמשיך בתמיכתה ברשות הפלסטינית מבחינה חומרית ומדינית.

ד"ר (אל"ם, מיל.) אפרים לביא הוא מנהל מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום וחוקר במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב.

יחד עם זאת אין הנהגת הרשות מוציאה כיום מכלל אפשרות התפתחות של הלכי רוח שליליים כלפיה מצד הציבור בגדה המערבית בהשפעת האירועים בעולם הערבי, העלולים להוביל להתפרצות עממית נגדה. ההנהגה מבינה, שלמרות היות החברה הפלסטינית משוסעת, היא מודעת לכוחה כשחקן ומכירה את דרכי המאבק הבלתי אלימות ועשויה לנקוט אותן כדי לחולל שינוי במציאות חייה.³ ההנהגה קשובה לקולות הביקורת מבית על הלגיטימיות של המשך שלטונה, ולסימני השאלה המרחפים מעל מידת הייצוג שלה את חלקי העם הפלסטיני. אלה התחזקו והלכו מאז ניצחון החמאס בבחירות הכלליות (ינואר 2006), איבוד השליטה על רצועת עזה (יוני 2007) ופקיעת תוקף כהונתם של נשיא הרשות והמועצה המחוקקת לפני כשנה (ינואר 2010), וכך גם כהונתן של הרשויות המקומיות. על כל אלה נוספה ביקורת על הפרת זכויות אדם ועל כך שחלקים גדולים באוכלוסייה אינם נהנים מפירות הפיתוח וחווים מצוקה כלכלית ושיעורי אבטלה גבוהים. קולות הביקורת אינם רמים לפי שעה, אך תוכנם נוקב מכדי לאפשר להנהגת הרשות להתעלם מהם לאורך זמן.

ההנהגה נזהרה שלא לתמוך בהתקוממויות העממיות בתוניסיה ובמצרים נגד השליטים, אך בלית ברירה אפשרה הפגנות תמיכה בהן.⁴ התגובה האלימה של שליט לוב מועמר קד'אפי כלפי בני עמו המתקוממים אפשרה להנהגה לתעל כלפיו את ביטויי השנאה. ההנהגה הניחה לכלי התקשורת שלה לעודד הפגנות נגדו ובכך להרחיק כל השוואה בינה לבין המשטרים של הרודנים הערבים. בה בעת היא החלה לשווק חבילת צעדים בתחום הדמוקרטיזציה, כמו הכרזה על החלפת הממשלה ועל בחירות כלליות ומקומיות, בניסיון לנתב את המחאה העממית הפוטנציאלית על הכיבוש ועל הווטו שהטילה ארצות הברית בעניין הבניה בהתנחלויות, וכן יצאה בקריאה לפיוס לאומי.

ההנהגה הפלסטינית רתמה למטרות אלו את כלי התקשורת שלה, האלקטרוניים והכתובים, וכן את הרשתות החברתיות באינטרנט. בתחום ההסברה, בכירים ברשות ניסו להבהיר כי תוכניתה של ממשלת סלאם פיאד לבניין המדינה הפלסטינית מכילה רפורמות בכל תחומי החיים, ובעיקר בתחומי הכלכלה והחברה וההגנה על זכויות האדם, תוך הדגשה כי במהותן ובתוכנן רפורמות אלו אינן עומדות בניגוד לדרישות של המפגינים בעולם הערבי.

ההתמודדות עם אתגר הצעירים וסכנת הרשתות החברתיות

האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית מונה כ-2.4 מיליון נפש. קצב ריבוייה הוא מהגבוהים בעולם,⁵ ואחוז הצעירים בה גבוה במיוחד: 57 אחוז צעירים מגיל 20 ומטה, ל-65 אחוז טרם מלאו 25 שנה.⁶ כ-200,000 נפש שוכנים במחנות פליטים.⁷ רמת החינוך היא גבוהה יחסית למדינות הערביות השכנות. נתוני הלשכה

הפלסטינית לסטטיסטיקה מצביעים על שיעורי אבטלה של כ-16.5 אחוז ברבעון הראשון של 2010 (18.1 אחוז ברבעון הרביעי של 2009), שיעיקרה בקרב שכבת גילאי 15–29.⁸ למרות שיעור גבוה של תלמידות תיכון, השתתפות הנשים בשוק העבודה היא בין הנמוכים בעולם (רק 18.7 אחוז מכוח העבודה).⁹

מדיניותה של ממשלת סלאם פיאד לקידום הצמיחה הכלכלית ולפיתוח מקורות תעסוקה בגדה המערבית אמנם הניבה פירות והראתה סימני התאוששות וצמיחה שהשתקפו בנתונים מקרו־כלכליים, כמו עלייה עקיבה בתמ"ג וירידה באבטלה, הגברת הצמיחה וירידת האינפלציה.¹⁰ ואולם הצמיחה הכלכלית מורגשת בעיקר בערים הגדולות, ואילו בכפרים, בערים הקטנות יותר ובמחנות הפליטים נותרה רמת החיים נמוכה. חלקים גדולים באוכלוסייה עדיין אינם נהנים מפירות הצמיחה והפיתוח וחווים מצוקה כלכלית ושיעורי אבטלה ועוני גבוהים.¹¹ שיעור האבטלה בקרב האקדמאים הפלסטינים נמוך רק במעט משיעורי האבטלה בקרב כלל האוכלוסייה, והוא גבוה יותר בפריפריה – בצפון הגדה המערבית ובדרומה.¹² סקרים ומחקרים מעידים על מידה נמוכה של עניין ושל השתתפות פוליטית בחברה הפלסטינית, ואף על חוסר אמון, התרחקות וניכור של הצעירים מהמערכת הפוליטית.¹³ אחת הסיבות לכך היא האכזבה מן המפלגות ומן הפלגים השונים, שלא השכילו להפוך מתנועות מהפכניות למפלגות פוליטיות, והם נתפסים כיום כגופים לקידום אינטרסים אישיים או מפלגתיים צרים.¹⁴ רוב הציבור אינו מבחין בין הימין לשמאל הפוליטיים, והוא מאס בתנועות המרכזיות, הפת"ח וחמאס, היות שאף אחת מהן לא הוכיחה את עצמה טובה מן האחרת בפתרון השאלה המדינית והבעיות החברתיות והכלכליות. בתנאים אלה מתפתחת והולכת בקרב הדור הצעיר גישה אינדיבידואליסטית, המציבה את הדאגה ללימודים, לתעסוקה ולהתקדמות אישית בסדר עדיפות קודם לנושאים קולקטיביים לאומיים. כך למשל, בעת "עופרת יצוקה" לא התקיימו הפגנות צעירים נגד ישראל או הפגנות הזדהות עם תושבי הרצועה.

החברה הפלסטינית נהנית מחשיפה לערוצי לוויין וכלי תקשורת פרטיים, תחנות רדיו וטלוויזיה מקומיות, ויחסה של הרשות כלפיהם הוא ליברלי לעומת יחסם של משטרים ערביים אחרים.¹⁵ לרשות הציבור הרחב עומדים כלי ביטוי מגוונים, אלקטרוניים וכתובים, ושיעור הכניסה לאינטרנט והשימוש ברשתות חברתיות הוא גבוה לעומת חברות ערביות שכנות. מוסדות הרשות הפלסטינית, רוב המפלגות והפלגים, הארגונים האזרחיים, כלי התקשורת הפרטיים – כולם עושים שימוש מגוון באינטרנט. ועם זאת, אופי השידורים בכלי התקשורת של הרשות וגם באלה המקומיים־הפרטיים מעיד על היותם עדיין מגויסים. כך למשל נמשכת הנטייה לסקר את פעילות המנהיגים ברשות ובמחוזות ולדווח על פגישותיהם בלי למסור פרטים, וזה בסגנון הדיווח המוכר במשטרים הרודניים

הערביים. הדבר מעיד בין היתר על העדר מעורבות ודחף בקרב הצעירים לחולל מהפכה תקשורתית. גם היות תשתית האינטרנט, המלווה את כלי התקשורת המקוונים המשודרים בשטחי הגדה המערבית, לא מפותחת ומתקדמת די הצורך, מעידה על כך.

נראה שלצעירים הפלסטינים אין כיום מטרה משותפת קונקרטית לקידום סדר יום חברתי או פוליטי חדש מטעמם, וממילא לא נזקקו להיערכות באמצעות האינטרנט והרשתות החברתיות. עם זאת, בעקבות האירועים בתוניסיה ובמצרים החל בחברה הפלסטינית שיח ציבורי על אודות האינטרנט והפייסבוק כסוכני השפעה.¹⁶ ההנהגה הפלסטינית מיהרה לנצל שיח זה לצרכיה. היא ביקשה להוכיח שהיא קרובה לציבור ואין היא מנותקת ממצוקותיו, והיא מודעת למדיה האינטרנטית ולרשתות החברתיות.¹⁷ בה בעת החלה ההנהגה להשתמש באמצעים אלה הלכה למעשה כדי לגייס את הצעירים ל"מטרות הנכונות" בעיניה – הכיבוש והפילוג – וכך להסיר סכנה אפשרית משימוש ברשתות החברתיות נגדה.¹⁸

ואולם הצעירים גילו רצון מוגבל להיענות לקריאת הנהגת הרשות והפתח. ההפגנות שהתקיימו לא היו ספונטניות והשתתפו בהן כמה אלפי צעירים בלבד. "הפגנת הצעירים" הגדולה, שנועדה ל-15 במרס, לא נשאה אופי המוני של צעירים המונעים בדחף ספונטני לצאת ולמחות. אלה שבאו להפגנות היו צעירים מגויסים, בעיקר מקרב עסקני אל-פתח, סטודנטים ששוחררו מלימודיהם, וכן גברים ונשים מעובדי הרשות הפלסטינית שהובאו למקום. הסיסמאות שנישאו בהפגנה העידו כי למשתתפים לא הייתה מטרה משותפת, ומעבר לסיסמאות המוסכמות של קץ הפילוג וסיום הכיבוש, העלו הפלגים סיסמאות אחרות. כך, למשל, פלגי השמאל נשאו סיסמאות שקראו לרפורמות באש"ף. לא היה כל אירוע המוני בנושא מוגדר, שחייב את כוחות הביטחון הפלסטיניים להגיב בכוח ולפעול כדי לדכאו. הללו פרשו את חסותם על האירוע באמצעות הגשת דברי מזון, שתייה ואספקת דגלים, ואף טרחו ליטול חלק בניקוי האזור עם סיום האירוע, בהשראת המראות מכיכר תחריר, כביטוי סמלי לאחריות אזרחית משותפת להשבת הסדר על כנו.

תופעה בולטת של הפגנות צעירים תוססות נרשמה דווקא בקרב פלגי השמאל הפלסטיניים, כמו החזית העממית, החזית הדמוקרטית, מפלגת העם הקומוניסטית ומפלגת "היזמה" (אל-מבאדרה) בהנהגת מצטפא ברגותי. השתתפות הצעירים בהפגנות שקיימו ארגונים אלה לציון אירועים כמו ימי הקמתן, הייתה גדולה יותר לעומת שנים קודמות, ונדמה שהייתה אותנטית. כך למשל ההפגנה של מפלגת העם לכבוד יום הקמתה נהפכה למפגן שמחה והזדהות עם העם המצרי. נראה שהחלל הפוליטי שמותירות כיום התנועות המרכזיות, אל-פתח וחמאס, מושך חלק מן הצעירים למסגרות חלופיות, קטנות יותר, המציעות סדר יום לאומי-אזרחי, שאינו סותר את תוכנית סלאם פימד לבניין מדינה, והנהגותיהן נחשבות לנקיות כפיים.

שאלת הלגיטימיות וההתמודדות עמה

הערעור על הלגיטימיות השלטונית של הרשות הפלסטינית נובע בעיקר מכך שלא התקיימו בחירות לנשיאות, למועצה המחוקקת ולרשויות המקומיות, לאחר שהסתיימה תקופת כהונתם הקבועה בחוק. הסתיימה תקופת כהונתו של אבו מאזן כנשיא נבחר, וכך גם זו של המועצה המחוקקת, שכבר אינה מתפקדת. נכשלו הניסיונות להגיע לפיוס לאומי בין חמאס ל־פתח, בתיווכה של מצרים, ולאפשר קיום בחירות לנשיאות הרשות הפלסטינית ולמועצה המחוקקת במועדן (ינואר 2010) או במועד מאוחר יותר. הנהגת אש"ף הסדירה לפני כשנה את המציאות השלטונית בחוק ובכלל זה המשך כהונתו של אבו מאזן כנשיא הרשות עד קיום בחירות. בתחום הרשויות המקומיות נוצרה בעיה חוקתית לאחר שראשי רשויות שנבחרו מטעם חמאס פוטרו באופן שרירותי, והבחירות שנועדו להתקיים בקיץ 2010 בוטלו. תומכי חמאס הודחו גם מהשירות הציבורי. ממשלת הרשות גם נעדרת תמיכה פוליטית־ציבורית, וכהונתו של סלאם פיאד, שאינו משוררת אל־פתח, היא לצנינים בעיני רוב הבכירים ב־פתח, שכן הישגיו בתחומי הכלכלה והחברה אינם נזקפים לזכות תנועתם.

ממשלת הרשות הפלסטינית היא ממשלה ממונה המורכבת בעיקר מטכנוקרטים. אין בה ייצוג של גורמי הכוח הפוליטיים בחברה, והיא מתפקדת בלא בסיס חוקתי ובלי פיקוח פרלמנטרי של מועצה מחוקקת. תהליך החקיקה נשען על סמכותו של הנשיא לפרסם החלטות חירום שיש להן תוקף של חוק במקרה שהמועצה המחוקקת אינה פועלת. טיטות חוקים שמשרדי הממשלה מעוניינים לקדם בנושאים אזרחיים, מנוסחות בידי יועצים משפטיים במשרדי הממשלה ומועברות לנשיא כדי שיפורסמו כחוקים מטעמו. כך, בהעדר הפרדת רשויות, מרכזת הממשלה בידיה, כרשות מבצעת, סמכויות רחבות של חקיקה וביצוע, ובלי פיקוח ציבורי. על רקע אירועי המחאה העממית בעולם הערבי והפלת המשטרים בתוניסיה ובמצרים, הזדרז הוועד הפועל של אש"ף להכריז (ב־12 בפברואר) על קיום בחירות לנשיאות ולמועצה המחוקקת עד ספטמבר 2011. ההכרזה לוותה בהצהרות ולפיהן הבחירות הן האמצעי היחיד לסיום הפילוג ולהשבת האחדות הלאומית על כנה,¹⁹ וניתנה הבטחה שהבחירות יהיו חופשיות והוגנות ויתקיימו בפיקוח בינלאומי.²⁰ לאחר מכן העריך אבו מאזן, שלא יהיה אפשר לקיים את הבחירות הכלליות משום הפילוג בעם והנתק בין עזה לגדה המערבית.²¹ מהלך אחר שנקט (ב־13 בפברואר) היה ההודעה על פיזור הממשלה והרכבתה מחדש, כך שישתתפו בה נציגי הפתח ונציגי פלגים נוספים. חברי המועצה המהפכנית של ה־פתח טענו כלפי אבו מאזן, שהם מקבלים בהבנה את מינויו של סלאם פיאד לראש ממשלה כדי להבטיח את תמיכת ארצות־הברית ברשות, אך כמפלגה שלטת הם תובעים לעצמם את התיקים המרכזיים בממשלה.²²

קדמה למהלכים אלה החלטה של הרשות להיענות לצו בית המשפט העליון הפלסטיני, שחייב אותה לקיים את הבחירות לרשויות המקומיות. מפלגות השמאל הפלסטיני ובהן החזית העממית, מפלגת העם ומפלגת היוזמה הלאומית הפלסטינית, ניהלו מאבק משפטי וציבורי כדי לאלץ את הרשות לקיים את הבחירות המקומיות, שהיו אמורות להתקיים בקיץ 2010 ובוטלו. המפלגות הגישו עתירה לבג"ץ הפלסטיני, וזה הורה לרשות באמצע דצמבר 2010 לקבוע לאלתר מועד לבחירות, שכן כל עיכוב מהווה הפרה של הוראת בית המשפט. בעקבות כך הודיע שר השלטון המקומי הפלסטיני, שבקיץ 2011 יתקיימו הבחירות לרשויות המקומיות. פעילי המפלגות שיבחו את החלטת הבג"ץ הפלסטיני ודחו את הטענות שבחירות בגדה המערבית בלבד יעמיקו את הפיצול הקיים בעם הפלסטיני. הם הסבירו שתפקידם הוא להציל את הדמוקרטיה מהפיצול הפנימי ומהתערבות חיצונית בענייני העם הפלסטיני.

הנהגת חמאס ברצועה ממשיכה לקרוא תיגר על שלטון הרשות בגדה המערבית, ואין והיא מכירה בלגיטימיות של ממשלת פיאד ובהחלטותיה. על רקע רוחות השינוי בעולם הערבי והקריאות של הפלגים ושל הרשות הפלסטינית לשים קץ לפילוג הפנימי, פנה אסמאעיל הניה לאבו מאזן ולתנועת הפתח לפתוח בדיאלוג לאומי מקיף כדי להיענות לדרישות העם בעניין הזה. בתגובה הודיע אבו מאזן, שהוא מוכן לבוא לעזה כדי לסיים את הפילוג ולהקים ממשלה, שתפקידה יהיה לארגן את הבחירות לנשיאות, למועצה המחוקקת ולמועצה הלאומית הפלסטינית בתוך כחצי שנה.²³ סביר להעריך, שהנהגת חמאס תתמיד בהתנגדותה לפיוס כל עוד לא ייושבו סוגיות מרכזיות הקשורות לעתידם של מנגנוני הביטחון של חמאס ולמעורבותם בענייני הביטחון בגדה המערבית, וכל עוד תימשך זיקת מנגנוני הרשות לארצות הברית ויימשך שיתוף הפעולה הביטחוני שלהם עם ישראל. זאת אף זאת: נראה שהנהגת חמאס רואה כאפשרות ריאלית את השתלבות האחים המוסלמים במצרים בשלטון, ושתחול תמורה מהותית במדיניות מצרים בכיוון של הסרת התמיכה ברשות והעברתה לחמאס. בהתאם לכך עשויה הנהגת חמאס להמתין עד שהרשות הפלסטינית תיפול בהעדר תהליך מדיני ובהעדר לגיטימציה להמשך קיומה.

ההתמודדות עם שאלת הייצוג של העם הפלסטיני

אבו מאזן, כראש אש"ף, מודע לביקורת בשאלת מעמדו של הארגון כנציג לגיטימי ויחיד של העם הפלסטיני ובכלל זה של הפליטים בפזורה, ביחוד לאחר ניצחון תנועת חמאס בבחירות הכלליות למועצה המחוקקת (ינואר 2006) ואיבוד שלטונו ברצועה. הניסיונות לגייס את דעת קהל לקריאה לבחירות ולפיוס לאומי נתקלים בתנאים שמציבה הנהגת חמאס ובהם רפורמות במוסדות אש"ף ובחירת הרכב

חדש למועצה הלאומית הפלסטינית, שיאפשרו שילוב חמאס בארגון על-פי מפתח מוסכם, וכן תביעה לשינוי בעמדות המדיניות של הארגון.

שאלת הייצוג עלולה להחריף עם כינון משטר חדש במצרים. בקרב ההנהגה הפלסטינית קיים חשש, שבעקבות בחירות דמוקרטיות לא יהיה בכוחן של המפלגות החילוניות במצרים להרכיב קואליציה בלי האחים המוסלמים, ואף ייתכן שאלה יזכו ביותר קולות מכל מפלגה אחרת והם יכוננו קואליציה.²⁴ הערכתה של ההנהגה היא, שבמקרה זה יחול שינוי אסטרטגי במדיניות מצרים והיא תאמץ השקפת עולם מבית מדרשם של האחים המוסלמים, שמשמעותה תהיה העברת התמיכה לחמאס וקירוב קצה של ההנהגה הלאומית הפלסטינית, והתרחקות חמאס מן העולם הערבי.²⁵

הערעור על סמכותו של אש"ף והדשדוש בתהליך המדיני גרמו גם לערעור על דרכו המדינית ולהתחזקות הקולות במערכת הפלסטינית המטילים ספק בפתרון של שתי מדינות. מסיבות אלו השעין אבו מאזן את מדיניותו בשנים האחרונות על היוזמה הערבית, העומדת על העיקרון של שתי מדינות לשני העמים. הוא ראה בה מכשיר כלל-ערבי שיגָּבֵה את מצעו המדיני של אש"ף בעניין ההסדר המדיני עם ישראל ויִיצֵב את מעמדו כגורם הלאומי הלגיטימי המייצג את העם הפלסטיני. במדיניות זו של אבו מאזן מלאה מצרים תפקיד מרכזי, והנשיא מובארכ היה למשענתו העיקרית בליגה הערבית. זו אימצה עמדה ערבית מאוחדת, שהגדירה מראש את קווי המסגרת של ההסכם כתנאי לחידוש המשא ומתן. קווי מסגרת אלה הם הקמת מדינה בגבולות 1967 שבירתה ירושלים המזרחית, חילופי שטחים בהסכמה, הקפאה מלאה של הבנייה בהתנחלויות ובכלל זה בירושלים.

ההערכה הרווחת בהנהגה הפלסטינית היא, שכל עוד הממשלה הנוכחית בישראל מכהנת לא יתקיים משא ומתן מדיני משמעותי בשל עמדותיה בנושא הבנייה בהתנחלויות ובסוגיות הליבה. היא מקבלת חיזוק להערכתה מתוכנו של השיח הציבורי בישראל בעקבות ההתפתחויות בעולם הערבי, שאינו מעודד לקדם את התהליך אלא מנצל את האירועים כדי להזהיר מפני הסכם שלום. בהנהגה הפלסטינית ניכרת גם אכזבה מן האפשרות שארצות-הברית ומדינות הקוורטט יכפו על ישראל הקפאת הבנייה בהתנחלויות וחידוש השיחות הישירות. אם בכל זאת ייווצרו תנאים לחידוש השיחות הישירות, נראה שאבו מאזן יתקשה לפעול בלי תמיכה של מצרים כדי להציג עמדות גמישות כאלה ואחרות. כך למשל הוא התנגד בעבר בתוקף להתקדמות בשלבים, להסכמים חלקיים ולהקמת מדינה בגבולות זמניים, כפי שהציעו לו גורמים שונים בישראל, ויש להעריך שבלא גיבוי בין-ערבי יתקשה לתת את ידו לכך, קל וחומר לגלות גמישות ולעשות ויתורים בסוגיות הליבה של הסדר הקבע.

אפשר אפוא להעריך, שההנהגה תבקש לנצל את העובדה שבזירה הבינלאומית הבשילה בשנים האחרונות ההכרה שאין מנוס מלהביא לידי סיום הכיבוש, כדי להפקיע מידי ישראל את בלעדיות ההחלטה בדבר גורל השטחים ועתיד העם הפלסטיני. לשם כך היא תמשיך במסעה לגיוס תמיכה בינלאומית שתסלול את הדרך לקבלת החלטה באו"ם להכרה במדינה הפלסטינית בגבולות 1967, על בסיס החלטות האו"ם 242 ו-338.

ההתמודדות עם הביקורת בעניין הפגיעה בזכויות אדם

בשנים האחרונות נשמעת ביקורת בקרב פובליציסטים וארגוני זכויות אדם על התכחשות הרשות הפלסטינית לערכי הדמוקרטיה וזכויות האדם בתחומה. כך למשל, ראש "הנציבות הפלסטינית העצמאית לזכויות האדם" ברשות הפלסטינית, ד"ר ממדוח אל-עכר, הודה לאחרונה כי מצב זכויות האדם ברשות אינו שפיר, והזהיר כי אי-טיפול בבעיה עלול להפוך את הרשות למעין "מדינת משטרה"²⁶. בדוחות הנציבות ובראיונות עמו מצביע אל-עכר על הגבלת חופש ההתאגדות וההפגנה, מעצרים שרירותיים בניגוד לחוק, עינויים של עצורים, סינון מועמדים למשרות במגזר הציבורי על-ידי מנגנוני המודיעין והביטחון המסכל על-פי מפתח פוליטי, המשך מעצר אזרחים בידי מנגנוני הביטחון ואי-כיבוד צווים של בתי המשפט. אל-עכר מתח ביקורת על הקמת מנגנוני הביטחון בחסות הכיבוש ועל גודלם המוגזם, המחייב הקצאת שליש מתקציב הרשות לקיומם, על חשבון תקציבי הבריאות, החינוך והרווחה. ביקורת נמתחת גם על העדר פעילות מפלגתית בתחום הרשות: תנועת ה"פתח שרויה במשבר פנימי מתמשך, פעילותה של תנועת חמאס נאסרה בגדה המערבית, ואילו המפלגות הקטנות לא פיתחו עד כה יכולת ממשית להציע סדר יום חדש ולצבור כוח ציבורי.

אל-עכר הצביע על קיומה של רוח חדשה בציבור הפלסטיני, שתתבע להחיות את העניין הפלסטיני ולהחזירו למקום שאליו הוא שייך – למאבק של תנועה לשחרור לאומי. לדעתו, יש לשוב ולהקים את אש"ף מחדש כהנהגה של העם הפלסטיני, עם מנהיגים חדשים, ולשנות את תפקיד הרשות כך שתישאר עם סמכויות של עירייה גדולה. אל-עכר אמר, שהוא מרגיש את ניצני השינוי הבאים לידי ביטוי בהפגנות המתקיימות בכפרים, בפעילותה של תנועת ארגונים לא-ממשלתיים ה-BDS (Boycott, Divestment & Sanctions), הפועלת לקדם חרמות כלכליות, כמו החרם על מוצרי התנחלויות, הטלת סנקציות תרבותיות ואחרות על ישראל ומניעת השקעות בה. הוא מעריך, כי מה שקרה בתוניס ובמצרים יחיש את התהליך בתחום הרשות הפלסטינית.

בהעדר חלופה ריאלי, הרשות הפלסטינית אמנם נהנית ממידה של תמיכה בציבור, אך תלותה הרבה בסיוע החומרי של הקהילה הבינלאומית, הנקנה במחיר

שיתוף פעולה ביטחוני עם ישראל ובמחיר קעקוע תשתיות חמאס תוך כדי פגיעה בדמוקרטיה ובזכויות אדם, נראה בעייתי בדעת הקהל. מצב זה מעמיד בסימן שאלה את סיכויי הממשלה להישאר יציבה ולהצליח בתהליך בניין המדינה, ומהווה כר נוח להתפתחות ייאוש וציניות בחברה הפלסטינית. בכירים בהנהגת הרשות ובהנהגת ה־פתח, המודעים להלכי הרוח האלה, פועלים להשתחרר מהדימוי השלילי של התיאום הביטחוני עם ישראל ומדגישים, בייחוד לפני הצעירים, את האינטרס הפלסטיני הכרוך בכך.²⁷ כן הם מקווים, שהציבור יקבל את ההסבר כי בסדר העדיפויות הלאומי קודם המאבק המדיני בישראל, למאבק מבית בשלטון הפלסטיני בשל רמת תפקודו.

סיכום ומשמעויות לישראל

מקורות הדינמיקה המטלטלת את המשטרים במזרח התיכון שונים מאלה המאפיינים את הדינמיקה הפנים־פלסטינית. החברה הפלסטינית כיום שסועה ומפולגת מבית, נמצאת תחת כיבוש ובמאבק לעצמאות מדינית. צעירה נעדרים כיום מטרה משותפת, חברתית או פוליטית, והדבר משתקף בהעדפתם להתרכז בקידום ענייניהם האישיים (לימודים, תעסוקה, משפחה), תוך השתלבות במגזר הפרטי או הציבורי ובתהליכי בניין המדינה. שקיעת הסמלים הלאומיים של החברה בשנים האחרונות, ובמרכזם תנועת השחרור הלאומית, ה־פתח, שנותרה חסרת לכידות פנימית והנהגה מובילה, ואיבדה את תמיכת הציבור, שבירת האחדות הלאומית בעקבות איבוד הרצועה והפיצול מחמאס, וכן זניחת רעיון ההתנגדות (אל־מקאומה) לטובת בניין מדינה – כל אלה מעידים שאין כיום בנמצא בגדה המערבית כוח תנועתי־פוליטי היכול להניע תהליכים עממיים רחבים, כמו התנגדות לשלטון הרשות או התקוממות נגד המשך הכיבוש הישראלי.

עם זאת, ההנהגה הפלסטינית אינה מתעלמת מן האתגרים העלולים לשנות את המציאות הקיימת. היא מודעת לכך ששאלת הלגיטימציה בהעדר בחירות ואיבוד השליטה על רצועת עזה, המצוקה הכלכלית והחברתית הנמשכת, הפגיעה בערכי דמוקרטיה וזכויות אדם, ושיתוף הפעולה הביטחוני עם ישראל בהעדר התקדמות בתהליך המדיני – כל אלה עלולים להוות כר נוח להתפתחות תסיסה עממית נגד שלטונה. התעוררות כזאת מלמטה עשויה להתבסס על קהלים דומים לאלה שחוללו את האירועים בתוניסיה, במצרים ובמדינות ערביות אחרות, שלא הונעו מכוחה של אידיאולוגיה פוליטית־מפלגתית מוצקה.

סימני השאלה על הלגיטימציה של שלטון הרשות וכהונת אבו מאזן כנשיא ימשיכו לרחף בעתיד הנראה לעין, לפחות עד שיתקיימו הבחירות הכלליות לנשיאות ולמועצה המחוקקת. אבל באותה מידה יישמרו גם היסודות המבטיחים את המשך קיום הרשות ואת נשיאותו של אבו מאזן: ראשית, למרות הפיצול

הגיאוגרפי והפילוג הפוליטי, נותר אינטרס משותף לחמאס ולפתח לקיים את הרשות במסגרת הטריטוריאלית של שני האזורים, ולא לכוון ישויות נפרדות; שנית, גם בעיני ישראל, בעיני מדינות ערב ובעיני הקהילה הבינלאומית, לא חלפה סיבת הקיום של הרשות הפלסטינית ובשנים האחרונות הן תמכו בהמשך קיומה בדרכים חומריות ומדיניות.

נוכח האירועים בעולם הערבי תזדקק הרשות ליתר גיבוי ותמיכה מצד ישראל והקהילה הבינלאומית באמצעות הפחת חיים בתהליך המדיני, סיוע בתהליכי בניין המדינה וסיוע במאמציה ל"היטיב עם העם" בתחומי הכלכלה והרווחה. ישראל תוכל לתרום ליציבות הרשות אם תעודד את הנהגתה על פועלה והישגיה בתחומי השלטת חוק וסדר והשבת הביטחון לאזור, ותמשיך לראות בה שותפה להידברות מדינית וביטחונית. עובדתית, ובניגוד לדעה הרווחת בישראל, אין הרשות מסיתה לאלמות. בשנים האחרונות לא נשמעו מפי בכיריה התבטאויות של תמיכה בטרור או בדבר הכדאיות של חזרה למאבק המזוין. בכלי התקשורת של הרשות הפלסטינית לא מושמעים דברי הסתה מפי אנשי הנהגה, בכירי הרשות שבים ומצהירים בבירור, שהלקח מהאינתיפאדה השנייה נלמד. בזכות מאבקה של הרשות בחמאס, המסגדים והקמפוסים שוב אינם זירה להסתה ולפעילות נגד ישראל. לפיכך יהיה נכון מצד ישראל להכיר בצורך של הפלסטינים להנציח את מי שנראים בעיניהם כגיבורי המאבק הלאומי לשחרור, ולא לראות בכך מעשה הסתה, ובד בבד לאפשר להם להמשיך בדרך המעשית שבחרו בה: בניין המדינה שבדרך, שתיוכן בהסדר עם ישראל.

התקדמות לקראת יישוב הסכסוך בדרך מדינית תחייב את ישראל לשנות את תמיכתה בבידול בין הגדה המערבית לבין רצועת עזה,²⁸ גם אם בתהליך הדרגתי: ראשית, באמצעות המשך המחשת היתרונות הצומחים לפלסטינים מהחלופה שמציעה כיום הרשות בגדה המערבית על פני זו של חמאס ברצועה בנוגע להשגת עצמאות מדינית ובניין מדינה וחברה; שנית, חידוש התהליך המדיני בנוגע למדינה הפלסטינית שתיוכן בשני האזורים והתקדמות ממשית בו; שלישית, קיום בחירות – הרשות תוכל בתנאים אלה לקיים בחירות בגדה המערבית, גם אם הנהגת חמאס לא תיענה לפיוס, ויהיה ברור לכול, שהפתרון המדיני שיושג יחול על שני האזורים. במקרה זה תיחשב חמאס כמי שמונעת התקדמות לעבר סיום הכיבוש וכינון מדינה פלסטינית עצמאית בשני האזורים, ואילו הבחירות יצטיירו בדעת הקהל הפלסטינית כמהלך מאחד ולא מפלג.

חידוש התהליך המדיני, בד בבד עם המשך התיאום הביטחוני וקידום תהליכי בניין המדינה, עשויים לצמצם את השפעות האירועים בעולם הערבי על שלטון הרשות הפלסטינית ולתרום ליציבותו. האינטרס של ישראל מחייב, שהקמת המדינה הפלסטינית תהיה תוצאה של משא ומתן עם ההנהגה הפרגמטית הקיימת,

ולא התפתחות שתיכפה על ישראל מבחוץ ותחייב אותה להכיר במדינת פלסטין בקווי 1967.

הערות

- 1 מאמר זה מתבסס בין היתר על שיחות שקיים המחבר במהלך ביקורים בגדה המערבית עם גורמי הנהגה ברשות הפלסטינית, עם אנשי אקדמיה, פעילי חברה אזרחית, פעילי פת"ח ופלגים אחרים, אנשי מסחר ותעשייה בגדה המערבית, וכן עם תושבים מן השורה.
- 2 אבו מאזן הצהיר, שהמצב בשטחי הרשות הפלסטינית יציב, וכי הרשות היא המשטר היחיד בעולם הערבי המאפשר הפגנות של אזרחים. **אל-שרק אל-אוסט**, 6 במרס 2011.
- 3 החברה הפלסטינית חוללה את האינתיפאדה הראשונה (דצמבר 1987) נגד הכיבוש וסללה את דרכו של אש"ף לוועידת מדריד ולתהליך אוסלו; חוללה את האינתיפאדה השנייה (ספטמבר 2000) כדי למחות על המשך הכיבוש וגם על השחיתות והפגיעה בזכויות האדם ברשות הפלסטינית; הפילה את שלטון ה־פתח והעלתה את חמאס בבחירות לרשויות המקומיות (2005) ובבחירות הכלליות למועצה המחוקקת (ינואר 2006).
- 4 ככלל, הטלוויזיה הפלסטינית, המזוהה עם הרשות, נמנעה משידורים ישירים מתוניסיה וממצרים ולא ייחדה תוכניות אירוח להשלכות האירועים בעולם הערבי על הפלסטינים. כך למשל לא הועברה דרשת יום השישי של השיח' קרדאווי בכיכר תחריר בשידור ישיר בטלוויזיה זו (בעוד ערוץ אל-אקצא של חמאס עשה זאת).
- 5 ראו אתר איגוד לשכות המסחר, 7 בפברואר 2010: <http://www.chamber.org.il/Content.aspx?code=5866&cat=0>
- 6 *CIA – world factbook*: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/we.html>
- 7 *PASSIA Yearbook 2009*, p. 327; אתר אונר"א: <http://www.unrwa.org/htemplate.php?id=95>
- 8 <http://hala.ps/ar/index.php?act=Show&id=16876>
- 9 *PASSIA Yearbook 2009*, pp. 344-345.
- 10 תני גולדשטיין, "הכלכלה ברשות פורחת, כלכלת חמאסטון צונחת", *ynet*, 4 בדצמבר 2009 <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3813386,00.html>
- 11 המשק הפלסטיני נותר עם מאפיינים של עולם שלישי: מתבסס על חקלאות ותעשייה מסורתיות, כמו מפעלים קטנים, נגריות, מתפרות, פחחיות, בתי־בד ומחצבות אבן, ממשיך להיות תלוי בצורה מכרעת בסיוע תקציבי חיצוני, וכן בסיוע במזון, בתרופות ובציוד שמחלקים סוכנות האו"ם לסיוע לפליטים (אונר"א) וארגוני זכויות אדם, ושוק העבודה תלוי במידה רבה בישראל. המשרד לעניינים סוציאליים של הרשות מנהל כמה תוכניות לסיוע חברתי בעזרת המדינות התורמות, כמו תוכנית להעברת מזומנים (PNCTP) למשפחות נזקקות כדי להפחית את ממדי העוני. ראו: אתר משרד הרווחה הפלסטיני, 23 ביוני 2010 www.mosa.pna.ps
- 12 מדיניות הרשות להחרמת ההתנחלויות ואיסור העבודה בהן בלי לספק חלופות מתאימות, הוסיפה התמרמרות בקרב אלפי פועלים (כ־25,000) על איבוד מקור פרנסתם, ואף נשמעו קריאות שלא לציית לאיסור.
- 13 ראו: ברנארד סאבילה, "השפעת המשפחה על ההשתתפות הפוליטית של הנוער", רפי נץ (עורך), **המשפחה הפלסטינית**, אוניברסיטת תל־אביב, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, 2003, עמ' 74–91.

- 14 דברי צעירים בתוכנית "שו בראסק?" ("מה בראש שלך?"), רדיו RAYA FM, 17 במרס 2011.
- 15 ראו: רפי נץ (עורך), **התקשורת הפלסטינית**, אוניברסיטת תל-אביב, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, 2003.
- 16 ראו למשל, מאמריהם של הפובליציסטים בכר אבו בכר, אכרם מסלם וצלח אל-ואדיה, בכלי התקשורת הפלסטיניים (בהתאמה): **אל-חיאית אל-ג'דידה**, 16 בפברואר 2011, **אל-איאם**, 20 בפברואר 2011, **מען**, 17 בפברואר 2011. אלה קראו לצעירים הפלסטינים לנצל את הרשתות החברתיות רק למטרות שמשרתות את העניין הלאומי הפלסטיני, כמו קץ הפילוג בעם וסיום הכיבוש.
- 17 ראש הממשלה, סלאם פיאד, החל לנהל שיח ישיר עם הציבור ב"פייסבוק" ולענות על שאלות הנשלחות אליו מהציבור באמצעות סרטונים קצרים. כמו כן, הוא נואם נאום שבועי המשודר ברדיו קול פלסטין ובתחנות מקומיות.
- 18 באופן דומה נהגה הנהגת חמאס ברצועה שהצטרפה לקריאה להפגין בעד קץ הפילוג הפנימי וסיום הכיבוש. "מטרה נכונה" נוספת היא למשל קמפיין בפייסבוק הקורא לשיבת פליטים פלסטינים לבתיהם ב-15 במאי 2011. ראו: ממר", מרס 2011: http://www.memri.org.il/cgi-webxay/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&act=show2&dbid=articles&dataid=2714
- 19 ראו דבריהם של יאסר עבד רבה ועזאם אל-אחמד, רדיו **אג'אל**, 12 בפברואר 2011; דברי ד"ר מחמד אשתייה בקול פלסטין, 13 בפברואר 2011: <http://www.palvoice.com/index.php?id=29012>
- 20 דברי נביל שעת' בקול פלסטין, 13 בפברואר 2011: <http://www.palvoice.com/index.php?id=29015>
- 21 **אל-שרק אל-אוסט**, 6 במרס 2011.
- 22 המהלכים להרכבת ממשלה חדשה הוקפאו לאור הצעתו של אבו מאזן לראש ממשלת חמאס אסמאעיל הנייה לכוון ממשלת טכנוקרטים זמנית עד קיום הבחירות.
- 23 **אל-חיאית אל-ג'דידה**, 16 במרס 2011; www.palestine-info.info, 15 במרס 2011.
- 24 הערכה זו ניזונה גם מהשוואה לתנועת חמאס, מיסודם של האחים המוסלמים, שבעבר הצהירה שאין לה כל עניין להגיע לשלטון, כפי שמצהירה כיום תנועת האחים המוסלמים במצרים, אך פעלה באופן שונה כאשר התאפשר הדבר.
- 25 דברי שר החוץ הפלסטיני ד"ר ריאד אל-מלכי בערב עיון באוניברסיטת תל-אביב, 22 במרס 2011.
- 26 ראו ראיון עם ד"ר ממדוח אל-יעכר, **הארץ**, 3 בפברואר 2011. וכן: סוכנות *PNV*, 13 במרס 2011.
- 27 כך למשל, דובר מנגנוני הרשות, עדנאן דמירי, הופיע לפני סטודנטים באוניברסיטת אל-נג'אח בשכם ואמר: "התיאום הביטחוני הוא אינטרס של העם הפלסטיני ונועד להקל על חיי היומיום". תחנת הטלוויזיה המקומית בראמאללה, **וטן**, 28 בפברואר 2011.
- 28 ראש השב"כ יובל דיסקין אמר בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת: "הבידול בין הרצועה ליהודה ושומרון הוא טוב מבחינה ביטחונית לישראל. זו תהיה טעות ביטחונית קשה לחבר מחדש בין הרצועה ליהודה ושומרון. בחיבור כזה תהיה אפשרות לבניית שתיות טרור שיפגעו במדינת ישראל". *Ynet*, 29 בדצמבר 2009.

מדינה פלסטינית בהסכם אינה עומדת על הפרק

דן שיפטן

כינונה של מדינה פלסטינית בהסכם אינו עומד על הפרק. לחצים חיצוניים או צעדים חד צדדיים עשויים להוביל לקראת מסגרת כזו, אך גם אז לא מדובר בסיום הסכסוך, אלא במוטציה בלתי יציבה ומדממת שלו, המאיימת לגלוש לעימות במוקדם או במאוחר.

בתנאים הקיימים היום ברור מתמיד כי מי שבנה את האסטרטגיה האזורית שלו על ההנחה שכינון מדינה פלסטינית ייצב את המזרח התיכון, יעקר את האיבה כלפי ארצות הברית ויאפשר "ברית מתונים" נגד הכוחות הרדיקליים, לוקה בהבנת הכוחות הפועלים באזור והדינאמיקה של יחסי הגומלין ביניהם. ההזיה האסטרטגית הזו אינה עומדת במבחן בכל אחד ממרכיביה – הישראלי-פלסטיני, הפנים-פלסטיני, האזורי והגלובלי – קל וחומר בשילובם של המרכיבים הללו. האירועים הדרמטיים במזרח התיכון בחודשים האחרונים ממחישים יותר מאי פעם את ניתוקה הגמור מן המציאות.

ההקשר הישראלי-פלסטיני

בהקשר הישראלי-פלסטיני, קרובים הצדדים להסכם רק לכאורה. האגדה האורבאנית, המקובלת בתקשורת ורווחת גם בקרב גורמים בינלאומיים, כאילו "הכול יודעים את דמות ההסדר – דרושה רק הכרעה פוליטית אמיצה של המנהיגים", מבוססת על ההנחה שבכמה נושאים קריטיים בחשיבותם אפשר להתעלם מהתחייבותם הפוליטית הנחרצת של המנהיגים לדבוק בעמדתם הפומבית, כיוון ש"הם הרי יודעים היטב" שהיא אינה ניתנת למימוש. ההנחה הזו הכשילה במשך למעלה מעשור וחצי את כל ההערכות האופטימיות בדבר הסדר קרוב. היא בנויה בעיקר על המעטה דרמטית במשקל המחויבות הלאומית של

ד"ר דן שיפטן הוא ראש המרכז לחקר הביטחון הלאומי באוניברסיטת חיפה.

הפלסטינים ל"זכות השיבה" לתחומי מדינת ישראל והערכת יתר של הנכונות הפלסטינית להשלים עם מגבלות קשות על ריבונותה של המדינה הפלסטינית, המתבקשות מצרכי הביטחון החיוניים של ישראל. לפלסטינים נוח להזין את האשליה כי מחויבותם היא מן השפה ולחוץ, כיוון שנחו להם להציג לציבור במערב הדמוקרטי ולדעת הקהל הישראלית כאילו המכשול להקמת מדינתם נובע מחמדנותה הטריטוריאלית של ישראל, תוך התמקדות בהתנחלויות. הם אינם מעוניינים לחשוף בזירה הזו את העובדה שאין להם מנדט ציבורי (ר' בהרחבה להלן) לסיים את הסכסוך ואת התביעות מישראל, באופן הממסד את מדינת הלאום היהודית, על חשבון פליטי 1948.

גם להנחה שאת תביעות המינימום של ישראל בתחום הביטחון האסטרטגי – שליטה במרחב האווירי והאלקטרו־מגנטי ופיקוח יעיל על הסדרי הפירוז – ניתן למסד בהסכם, אין יסוד פוליטי מוצק. גם אם נוצר בדיונים מקדימים רושם חיובי, ואפילו כאשר מתגבשות בהם הסכמות נקודתיות, ספק אם אלה יעמדו במבחן הקובע, כאשר יתברר מחירן הציבורי, במונחים של הגבלות קשות ונראות על ריבונותה של המדינה הפלסטינית. אפילו במקרה הטוב ביותר, יתבססו הסכמים אפשריים על מעורבותם של גורמי חוץ. הניסיון מלמד שזו תתמסמס במהרה, וערכם הביטחוני יוכח כמפוקפק. האירועים הדרמטיים של החודשים האחרונים, המצביעים על חוסר היציבות המובנה של האזור ועל היחלשותה של ארצות הברית והתעצמותם של הגורמים הרדיקליים, יחייבו כל ממשלה אחראית בישראל להחמיר בדרישותיה בתחום זה, במיוחד במענה לתמורה שלילית מול "חזית מזרחית", העלולה להתעורר מחדש במרחב שבין עיראק וירדן. אף ממשלה בירושלים לא תוכל להתעלם מן החשש שהמדינה הפלסטינית תהפוך לשלוחה אסטרטגית של הגורמים הרדיקליים האלה, ולאיים גם על יציבותה של הממלכה ההאשמית. החשש הזה יתעצם אם וכאשר תחבור "חמאסאן" שברצועת עזה לגדה המערבית, לצורך כינון הריבונות הפלסטינית המשותפת, כפי שהיא נתפסת בחזונו של הפלסטינים ושל סנדקיה העיקריים באירופה ובממשל אובמה.

הצלחתם של חוזי המדינה הפלסטינית להדחיק מתודעתם ומתודעת זולתם את המכשול הדרמטי למימוש חזונום – הפיצול העמוק והמעמיק בין הרצועה לגדה – מעורר השתאות. מצד אחד, ברור כי לא ניתן

בהקשר הפנים־פלסטיני מונח המכשול העיקרי להסכם. מי שמנהלים את המשא ומתן עם ישראל, ובעצם עם ארצות הברית, אינם מסוגלים לגייס קונסנסוס פלסטיני לפשרה היסטורית

לכונן בהסכם עם ישראל מדינה בת חיות, עבור מעט יותר ממחצית האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים, כאשר קרוב למחציתם האחרת הקימו לעצמם ישות אחרת, הנשלטת ע"י גורם שמהותו החברתית־תרבותית ומדיניתו הלאומית נוגדים את

תפיסות היסוד שבשמן מנהלים לכאורה מנהיגה הגדה את המו"מ עם ישראל. מצד שני, הדעת נותנת, שאם יגיעו מנהיגי הגדה והרצועה ביניהם לאסטרטגיה לאומית משותפת – תהיה זו במהותה בלתי נסבלת לישראל, גם אם ימצאו נוסחאות מחוכמות שיאפשרו לאירופים ולממשל אובמה להונות את עצמם. לשון אחר – **בלי עזה לא ניתן לכוון מדינה בת קיימא; עם החמאס, ודאי שלא ניתן להגיע להסכם בר קיימא עם ישראל.** גם מי שמשתעשע בתקווה שניתן להשיג עם אבו מאזן ופיאד הסכם שיעקר את "זכות השיבה" ויאפשר לישראל להבטיח את המינימום הביטחוני הדרוש לה, צריך לנטוש אותה כאשר חאלד משעל, אסמאעיל הניה ואחמד ג'עברי יצטרפו אל מעגל מקבלי ההחלטות.

ההקשר הפנים-פלסטיני

בהקשר הפנים-פלסטיני מונח המכשול העיקרי להסכם. מי שמנהלים עם ישראל – למעשה עם ארצות הברית – את המו"מ, אינם מסוגלים לגייס קונסנסוס פלסטיני לפשרה היסטורית. סלאם פיאד יכול לזקוף לזכותו, לראשונה בהיסטוריה הפלסטינית, התמקדות מרשימה בבנין אומה ולא בעימות עקר והרסני עם גורמים חיצוניים. אבו מאזן הטיב להבין את נזקו האסטרטגי של הטרור הפלסטיני ונאבק בתנאים קשים להתרחק ממנו. שניהם מנהלים מדיניות קונסטרקטיבית לחברה הפלסטינית ונותנים גיבוי פוליטי למאבק בטרור ובגורמים רדיקליים אלימים. אלא שמעמדם הפוליטי הרעוע אינו מבטיח שהציבור ילך בעקבותיהם, גם כאשר נדרשים ויתורים היסטוריים בליבתו של החזון הפלסטיני. זו האחרונה בנויה על שלילת הלגיטימיות של מדינת הלאום היהודית מאז כינונה ועל תביעה להשבת השעון ההיסטורי לאחור, באמצעות התביעה ל"זכות השיבה".

הציבור הזה יכול להשלים עם העובדה שהחזון אינו ממומש כל עוד הסכסוך מתמשך, אך לא להשלים עם נטישתו במסגרת המסיימת את הסכסוך הזה. הוא יכול להשלים עם עובדת קיומה הפסול של ישראל, אך לא עם מיסוד המדינה היהודית בהסכם של "שתי מדינות לשני עמים", לצד מדינה ערבית-פלסטינית. פיאד ועבאס יכולים לתבוע בשמו מדינה בגבולות 67 וירושלים המזרחית בירתה, ואפילו להסכים לחילופי שטחים מצומצמים, אך לא להסתלק מן העיקר. הציבור הפלסטיני תומך בהם כאשר הם מביאים לו מיליארדי דולרים, את אהדת

הציבור הפלסטיני יכול להשלים עם העובדה שחזון זכות השיבה אינו ממומש כל עוד הסכסוך מתמשך, אך לא להשלים עם נטישתו במסגרת המסיימת את הסכסוך הזה

העולם ולחצים על ישראל ומוכיחים את יכולתם לשפר באופן בולט את רמת חייו ואיכות חיו. אך פיאד ועבאס עצמם מודעים למגבלותיהם אפילו בגדה, קל וחומר כאשר מדובר על העם הפלסטיני בשטחים כולם – ובוודאי כאשר מדובר ברוב

העם הפלסטיני בתפוצה ובקרב הפליטים. כאשר המגבלות אינן ברורות לעבאס, ואפילו כאשר מדובר בעניין טקטי הרחוק ממיסוד ההסתלקות מ"זכות השיבה" או לגיטימציה למדינה היהודית, הוא מקבל מן הציבור הזה תזכורת מיידית ומכאיבה. כך קרה, למשל, כאשר ניסה לדלג על היתרון התעמולתי של דו"ח גולדסטון לשם קידום המשא ומתן המהותי עם ישראל בחסות ארצות הברית.

כיוון שעבאס ופיאד מודעים למגבלותיהם, אין להם ולתומכיהם המיידים בשלב הנוכחי עניין בכינונה של מדינה פלסטינית בהסכם עם ישראל. מו"מ מתקדם שיאפשר זאת כרוך בחשיפת חוסר האונים הפוליטי שלהם אפילו בגדה, קל וחומר בצרוף הרצועה ובהסכמת הפזורה. חוסר האונים הזה יכשיל את הפרויקט הלאומי בנקודה שבה תוטל האחריות על הפלסטינים. הם מעדיפים שהמו"מ ייתקע בשלב שבו הוא נמצא עכשיו – בשלב שבו מוטלת האשמה על ישראל, והם נהנים מהטוב שבכל העולמות: הפלסטינים זוכים לאהדת העולם כולו, ישראל נדחקת לדפנסיבה אסטרטגית והלגיטימיות הבסיסית שלה נשחקת, והם עצמם אינם נדרשים לעמוד למבחן מנהיגות בקרב עמם שלהם. בשלב הזה אין הם עצמם והעם שאותו הם מייצגים חייבים לקבל אחריות על ניהול מדינה עלובה ומסוכסכת, אלא יכולים להתייצב בעמדת הקורבן האולטימטיבי ולחיות על חשבון אחרים. אין להם שום מוטיבציה לצאת מן המצב הזה.

למזלם אין המנהיגים הפלסטינים צריכים לדאוג פן תיחשף המציאות הזו. הנשיא אובמה אימץ מדיניות (ר' בפירוט להלן) הפוטרת אותם מן הצורך לשאת ולתת ישירות עם ישראל. האירופים הפכו את עניין המדינה הפלסטינית לעניין מטה-פוליטי, מעין-תיאולוגי, ומפנים את כל לחציהם לישראל. במצרים סולק הנשיא מובארכ שתמך בהסדר. רוח"מ נתניהו הקל עליהם לחמוק מן הצורך להגיע להחלטות קשות, כאשר אימץ מדיניות קצרת ראות מול מדיניותו התמוהה של הנשיא אובמה ובניסיון לחמוק, הוא עצמו, מהחלטות קשות בישראל. התוצאה הפרדוקסאלית היא שהעדר התקדמות למדינה פלסטינית לוחץ על ישראל יותר מאשר על הפלסטינים.

הזירה האזורית

גם לפני האירועים הדרמטיים של ראשית 2011 לא עודדו התנאים האזוריים הסדר מוסכם בין ישראל לפלסטינים. בעקבותיהם, הוא מעשי הרבה פחות. יש פער גדול בין מה שהמשטרים האחראיים במדינות ערב היו רוצים לקדם, לבין מה שהקולקטיב הערבי יכול לאשר. הפער הזה הומחש בגלגוליה של "היוזמה הסעודית" עד שהפכה במפגש הליגה בבירות ב־2002 ל"יוזמה הערבית". היא החלה ביוזמת ערב הסעודית, במתכונת שנועדה לאפשר הסדר בין ישראל לפלסטינים, והוליכה למבוי סתום ביוזמת סוריה, כמתכונת שנועדה להבטיח שלא יהיה להסדר

כזה סיכוי. במתכונתה הסעודית, נועדה לפצות את ישראל על ויתוריה לפלסטינים בהכרה ונורמליזציה של יחסיה עם מדינות ערב; במתכונתה הכלל ערבית בהשראת סוריה, עוצבה כתכתיב, הכולל "שיבה" של פליטי '48 לתחומי "הקו הירוק" על פי החלטת עצרת האו"ם 194, המחייב את ישראל לחתום על הנוסח הערבי, כתנאי מוקדם לכל דיון על פרטיה ולמימושה.¹ הסעודים, המצרים הירדנים וכל מי שרצה לקדם את סיכויי ההסדר, לא העזו להתייבב בפני הרחוב הערבי ולהוציא מן היוזמה את המרכיב שהבטיח מראש את כישלונה: את דפוס התכתיב ואת השיבה. הפלסטינים לא יכלו לבקש לעמם פחות ממה שהקונסנסוס של מדינות הליגה דרש עבורם. מסיבות שכבר הוסברו לעיל, היו פיאד ואבו מאזן האחרונים שהיו מסוגלים להציע לפלסטינים בגדה – קל וחומר בעזה ובפזורה – לוותר על ליבתו של האתוס הלאומי הפלסטיני, כאשר העולם הערבי כולו עומד על מימושה. אם היה סיכוי קלוש שגורמים חשובים במערכת האזורית יעניקו גיבוי לצעדים נועזים ושובר־יטאבו של ההנהגה הפלסטינית, כדי להביא הסדר המקובל גם על שוחרי הפשרה בישראל, הרי הסיכוי הזה נמוג, לפחות לעתיד הנראה לעין, בעקבות הטלטלה שפקדה את העולם הערבי בחודשים האחרונים. גיבוי כזה מחייב את ראשי המשטר באותן מדינות לגשר על הפער שבין שיקוליהם האסטרטגיים, לבין התחשבות ברחשי הלב של הציבור. עוד לפני הטלטלה התבררה העלות הפוליטית של הדלפת הנכונות הפלסטינית (ב"מסמכי אל-ג'זירה") לגמישות מינורית, הרחוקה מאד ממה שנדרש כדי להגיע להסכם. אחריה נפל המשטר היחיד (זה של מובארק)

שיכול היה להוביל מהלך ערבי רחב יותר שייתן גיבוי לגמישות כזו, וכל המשטרים הערביים נזהרים יותר מאי פעם, שלא להתעמת עם רחשי הלב של הציבור אפילו בעניינים קרובים וחשובים להם בהרבה יותר מהסדר בסוגיה הפלסטינית. אם מצרפים לרתיעה הזו את התחזקותם של הגורמים הרדיקליים, את חולשתה של ארצות הברית ומדיניותה המבולבלת ואת המאפיינים התזזייתיים של דעת הקהל הערבית, קשה למצוא נסיבות מתאימות פחות למעורבות חיובית של המערכת האזורית בהסדר ישראלי-פלסטיני.

אם מצרפים את התחזקותם של הגורמים הרדיקליים, את חולשתה של ארצות הברית ואת המאפיינים התזזייתיים של דעת הקהל הערבית, קשה למצוא נסיבות מתאימות פחות למעורבות חיובית של המערכת האזורית בהסדר ישראלי-פלסטיני

הזירה הגלובלית

מי שמכיר את ההיסטוריה של הסדרים בין ישראל לבין עולם הערבי, יודע שבדרך כלל אין המעצמות יכולות ליזום הסדרים כאלה, אך מעורבותן דרושה להשלמת ההסדרים ולמיסודם, לאחר שהמוטיבציה של הצדדים לסכסוך הבשילה. כמעט בכל המקרים מדובר במעורבות אמריקנית.

בשלב הנוכחי של מאמצי ההסדר בין ישראל לפלסטינים, נראה שממשל אובמה להוט להסדר יותר מן השותפים הישירים. הממשל הזה אימץ בתנופה רבה ובשכנוע עמוק את התפיסה התמוהה הקושרת את היציבות האזורית ואת הסיכוי להתמודד עם הגורמים הרדיקליים הפועלים בו (ובראשם איראן), עם כינון מדינה פלסטינית בהסכם. אובמה התעלם מרתיעתם של שני הצדדים מהסכם בתנאים הנוכחיים, וניסה להביאם, הר כגיגית, לכינון מדינה פלסטינית בלוח זמנים מואץ, כשלב הכרחי ראשון באסטרטגיה של הכלת הכוחות הרדיקלים באזור ומעבר לו. את המכשול העיקרי, למשא ומתן ולהסדר, איתר בנושא ההתנחלויות, המשקפות, לשיטתו, את חמדנותה הבלתי לגיטימית של ישראל ולשם כיוון את מאמציו. הוא לא ייחס חשיבות ראויה לעובדה שעבאס בחר שלא להיאחז בהצעותיו של אולמרט להסדר ב־2008, על בסיס קווי 1967 וחלוקת ירושלים, שהייתה מביאה ממילא לפינוי רוב גדול של ההתנחלויות ומפצה את הפלסטינים בשטחים שווים בגודלם בתחומי "הקו הירוק" על גושי ההתנחלות שיישאו במקומם.

מדיניותו של אובמה נועדה, ואף הצליחה, לדחוק את ישראל לפינה בתחום ההתנחלויות, שבו היא מתקשה לגייס תמיכה גם אצל ידידיה. תביעתו להקפאה מוחלטת, שכללה במפגיע את השכונות במזרח ירושלים שכבר הוסכם, עקרונית, על צירופן לישראל בהסכם, והמשבר המלאכותי שיצר בשל צעד תכנוני בעת ביקורו של סגן הנשיא ביידן בירושלים, חיסלה, מניה וביה, את המוטיבציה של שני הצדדים למשא ומתן באותה עת.

כבר הראינו לעיל מדוע לא הייתה לאבו מאזן מוטיבציה להעמיד את מנהיגותו למבחן בניסיון לגייס תמיכה ציבורית בפשרה היסטורית. מדיניותו של אובמה חיסלה גם את המוטיבציה שלו למשא ומתן. את הסכמת ישראל לכינון מדינה פלסטינית ("נאום בר אילן") כפה אובמה למעשה על נתניהו, מבלי שעבאס יאלץ לתרום דבר מצידו. במהלך עשרת חודשי ההקפאה שנועדו לאפשר משא ומתן ישיר, לא הופעל על עבאס לחץ לנהל מו"מ כזה. בסופם לא יכול היה אבו מאזן להרשות לעצמו להיכנס למו"מ, גם לו רצה בכך, כיוון שאובמה עצמו הוא שהציב את ההקפאה הגורפת כתנאי מוקדם והפלסטינים לא יכלו לדרוש מישראל פחות מנשיא ארצות הברית. במהרה התברר לפלסטינים כי הצירוף של הימנעות ממו"מ וביקורת אמריקנית קשה על ישראל על היעדרו הוא האמצעי היעיל ביותר להביא על ישראל לחצים חסרי תקדים, לבודד אותה באירופה ובזירה העולמית ולהשיג הכרה חד־צדדית במדינתם ושדרוג במערכת הדיפלומטית מסנטיאגו דה־צ'ילי ועד לונדון.

לישראל התברר במקביל כי כל הסדר שישקף את המציאות הפוליטית הזו יכול רק להזיק לה ולמנוע ממנה אפילו את המינימום הדרוש לסיפוק צורכי הביטחון הלאומי שהזרם המרכזי בישראל רואים כחיוניים. לשגיאותיו הקשות של ראש

הממשלה נתניהו (ר' להלן) היה, אמנם, חלק בהיווצרותה של המציאות הזו, אך מדיניותו של אובמה הייתה מעוגנת בתפיסת עולם כוללת ובאסטרטגיה אזורית וגלובלית מגובשת (ושגויה) כל כך, שאפילו התנהלות נבונה של ראש ממשלת ישראל לא הייתה יכולה לשנות את מאזן הכוחות הנוטה לרעתה.

תגובתה של ארצות הברית לאירועים הדרמטיים במזרח התיכון בראשית השנה הנוכחית החלישו עוד את המוטיבציה של שני הצדדים להסדר. כבר הוזכר לעיל שהפלסטינים יתקשו בתנאים החדשים אף יותר מבעבר לגייס גיבוי לפשרה היסטורית, גם לו היה עבאס מעוניין בכך. אבו מאזן גם נכח איך נוהגת ארצות הברית בנשיא מצרים, שהוביל שנות דור את הגורמים האחראיים, שסייעו לארצות הברית לייצב את האזור. ישראל חזתה בחולשתה של ארצות הברית ובמדיניותו הרופסת של הנשיא אובמה ולמדה אף היא את לקח נטישתו של בעל הברית העיקרי שלה במזרח התיכון בשעת המבחן העליונה. היא גם הבינה היטב כי

בידודה העמוק בזירה הבינלאומית וההתגייסות הנרחבת נגדה באירופה, גם לאחר שנחשפה הזיקה המופרכת בין הסוגיה הפלסטינית לבין יציבות המזרח התיכון², ניזונים מהשראה אמריקנית ולא פעם גם מעידוד מושינגטון. גם אם כל אלה לא נועדו במכוון לקעקע את מעמדה האסטרטגי של ישראל (ממשל אובמה הקפיד שלא לפגוע, ואף לחזק את המימד הביטחוני של הסיוע), הרי נועדו למעשה להביא את ישראל בעל כורחה להסדר בנושא הפלסטיני, בתנאים קשים גם לשוחרי הפשרה בקרבה, בלא שהפלסטינים יידרשו לפשרה היסטורית עמוקה גם מצידם.

על מקבלי ההחלטות בישראל לברר לעצמם האם חלוקת הארץ, הכרוכה בכינון ישות מדינית פלסטינית, היא עניין שבתחום יחסיה עם הפלסטינים או שיש לכך הקשר רחב ליעדיה הציוניים של המדינה

מסקנות מדיניות לישראל

המציאות הבלתי מלבבת שהוצגה כאן – גם בזירה הפלסטינית, גם בזירה הערבית והאזורית וגם בזירה העולמית, ובמיוחד האמריקנית – מחייבת את מקבלי ההחלטות בישראל לברר לעצמם שאלה פרדיגמטית, החורגת הרבה מן ההקשר הצר של עיצוב המדיניות כלפי הפלסטינים וכלפי ממשל אובמה: האם חלוקת הארץ, הכרוכה, בתנאים הקיימים והחזויים, בכינון ישות מדינית פלסטינית, היא עניין שבתחום יחסיה עם הפלסטינים והעולם הערבי, או שמדובר בהקשר רחב הרבה יותר, הנוגע ליעדיה הציוניים של המדינה, למאפייניה של החברה בישראל וליכולתה לתפקד בזירה הבינלאומית, כדי לקדם את היעדים האלה. **במקרה הראשון**, יתכן שיש לישראל עניין להתחפר בעמדותיה, כיוון שמדינה פלסטינית, שתצרף את הגדה והרצועה, תהיה, מן הסתם, בלתי ידידותית ובלתי יציבה וכנראה

גם בלתי אחראית, וסיכוייה להתחבר לאויבים קרובים ורחוקים לצורך התמדת המאבק בישראל אינם מבוטלים. הדעת נותנת שגם לאחר כינונה, תוטל האחריות למצוקותיה על ישראל, גם בזירה הבינלאומית ובאירופה, וגם בחוגים שאינם מבוטלים במשקלם הציבורי בארצות הברית ואפילו בישראל עצמה. בהקשר הזה מתבקשת התחפרות כזו בשלב הנוכחי, גם מחוסר הוודאות האזורי וממדיניותו המזקת של ממשל אובמה. **במקרה השני**, אם ההקשר הוא ציוני, הרבה מעבר לשאלת היחסים עם הפלסטינים, הערבים והנשיא אובמה, מתבקשת מדיניות אחרת לגמרי.

הזרם המרכזי בישראל, וגם בנימין נתניהו, הפנימו מזמן את ההכרה שמדובר בהקשר הציוני הרחב. הציבור מעיד בכל משאלי דעת הקהל על אימוץ הצרוף המורכב והבוגר, בין חוסר אמון בערבים, חשדנות עמוקה כלפי הפלסטינים והתפכחות מהזיות ה"שלוש" מצד אחד, לבין נכונות לחלוקת הארץ ולנטילת סיכונים ביטחוניים, לרבות כינונה של מדינה פלסטינית, מצד שני. נתניהו מתלהב מן הסביבה הערבית וסומך על כוונות השלום של הפלסטינים אפילו פחות מן הזרם המרכזי בציבור. הוא יודע שתביעת הריבונות של המדינה הפלסטינית מסכנת את אושיות הביטחון של ישראל ומציב תנאים שנועדו לצמצם את הנזק הזה. אף שהשלים אנליטית עם הצורך בחלוקת הארץ, בשל משמעותה הציונית ולנוכח הנסיבות בזירה הבינלאומית, הוא מתקשה לתת ביטוי אופרטיבי להכרתו האסטרטגית. נתניהו מתקשה בכך גם בשל אופיו ובשל הקואליציה שבחר, אך בעיקר כיוון שברור לו שהפלסטינים אינם בשלים לפשרה היסטורית, בהעדר ציבור פלסטיני המוכן לשלם את המחיר המתבקש מפשרה כזו ובהעדר מנהיגות בקרב המסוגלת לגייס את הציבור למימושה הלכה למעשה.

מאז שחזר לשלטון, הולך נתניהו ונדחק, כמי שכפאו שד, למסלול מדיני הנראה בדיעבד קוהרנטי למדי. לו היה מציע את המסלול הזה ביוזמתו בראשית כהונתו, היה מתמודד בהצלחה רבה לאין שיעור גם עם התמרונים

המתוחכמים של ההנהגה הפלסטינית, וגם עם גחמותיו המדיניות של הנשיא אובמה. נתניהו היה יכול להציע לאובמה לקיים במקביל שני מסלולים – מסלול של משא ומתן בתום לב, אף שסיכויי הצלחתו מפוקפקים, ולצייד מסלול הדרגתי וחד-צדדי, שבמוקדו העברת שטחים לפלסטינים (האמריקנים היו יכולים לכנותו "פירוק הכיבוש" (dismantlement of the occupation)).³ במסלול

הזרם המרכזי בישראל וגם נתניהו הפנימו מזמן את ההכרה שמדובר בהקשר הציוני הרחב

הזה תעביר ישראל שטחים משטחי C שבשליטתה המלאה לשטחי B בשליטה ביטחונית ישראלית ושליטה אזרחית של הפלסטינים, ומשטחי B לשטחי A, הנמצאים בשליטה פלסטינית מלאה. השטחים שיועברו ייבחרו על ידי ישראל,

בקצב שתקבע היא עצמה, תוך ניסיון ליצור רציפות טריטוריאלית פלסטינית בשטחים נרחבים יחסית, תוך דגש ראשון על צפון השומרון, המוקף בגדר ביטחון מלאה ומכיל מעט התנחלויות. במקביל לנסיגה בצפון תושלם גדר הביטחון בכל קווי המגע עם ישראל, לרבות סביב גושי ההתיישבות השונים. הנסיגות תימשכנה, כל עוד ממשיכים "כוחות דייטון" הפלסטינים במאבקם, המתואם עם ישראל, בטרור. את הפרוגרמה הזו לא מועיל להציג כביטוי מובהק של חד צדדיות, המבטא ייאוש מן הפלסטינים. ניתן לדבר על "חד צדדיות מתואמת", "מקבילה" או "משלימה", עם המהלך החד-צדדי של סלאם פיאד לכינון מוסדות המדינה, לקראת מיסודה בספטמבר 2011.

נתניהו יכול היה לבקש גיבוי אמריקני מפני יוזמות בלתי יזדותיות בגופים בינלאומיים ובאירופה, כל עוד נמשך התהליך; הדעת נותנת כי אובמה היה מתקשה לסרב. המהלך הזה היה מעקר את מסעו הגורף של אובמה נגד ההתנחלויות, באופן שהיה מקל על ישראל לשמור על הגושים הגדולים ועל השכונות היהודיות במזרח ירושלים. הוא היה מאפשר גם לדון בפינוי אלה הנמצאות בלב השטח המאוכלס, על פי עדיפויותיה של ישראל, המתאימות לרגישות הפוליטית הדיפרנציאלית של אתרי הפינוי. יתרון קריטי של המהלך החד-צדדי הזה היה שמירה על צורכי הביטחון החיוניים של ישראל (למשל: שליטה במרחב האווירי ופרישה גמישה של כוחות צה"ל) כיוון שהמהלך כולו אינו מחייב הסכמה פלסטינית.

בדיעבד נדחק נתניהו, בלא תמורה מדינית, למתכונת דומה לזו שהיה יכול להציע ביוזמתו: הוא הכריז על נכונותו לכונן מדינה פלסטינית והשלים עם הקפאה לעשרה חודשים; ממילא מימש צעדים שנועדו להמריץ את הכלכלה, להקל על תנועת אנשים וסחורות; למעשה הרחיב מאד את שלטונה דה-פקטו של הרשות ברחבי הגדה. עכשיו מדווחים מסביבתו הקרובה כי הוא שוקל לתת לצעדים האלה גם ביטוי טריטוריאלי.

תפיסה מסוג זו שהוזכרה כאן, אולי פחות דרמטית ויותר זהירה, אינה בלתי ריאלית מבחינה פוליטית-פנימית בישראל. היא מתיישבת עם גישת bottom-up שנתניהו מטיף לה זה מכבר. היא אינה סותרת גם את גישתו של שותפו הבכיר לקואליציה אביגדור ליברמן, המדגיש שהפלסטינים אינם בשלים להסדר קבע מוסכם. גם שרידי מפלגת העבודה ו"עצמאות" של שר הביטחון יראו אותה בחיוב; הדעת נותנת שהאופוזיציה הראשית בקדימה לא תפסול אותה מעיקרה, תראה בה צעד ככוון הנכון ועשויה לסייע להגן עליה בכנסת מפני תוקפיה מימין. ברור שהשיקול הענייני והרוב האפשרי בכנסת אינם השיקול היחיד, ובדרך כלל גם לא הקובע – נתניהו אינו רוצה לפרק את הקואליציה עם ש"ס, שרידי העבודה ירצו להתבדל, לקדימה אין אינטרס לסייע לקואליציה ימנית – אך השאלה מה עומד מנגד כחלופה ריאלית, לקראת חודש ספטמבר הקרוב.

השאלה העולה בסופו של הדיון הזה מחזירה אותנו אל ראשיתו: מה התמורה? "מדוע לוותר באופן חד-צדדי על לב הארץ וליטול סיכונים ביטחוניים קשים, אם ברור שאפילו שלום וסיום הסכסוך לא נקבל תמורתם. האם לא למדנו את הלקח של לבנון ועזה – יצאנו עד לגבול הבינלאומי וקיבלנו טרור, חזבאללה וחמאס". כאן יש לשוב אל השאלה הפרדיגמטית שכבר הובאה בראשית הדברים: האם חלוקת הארץ היא עניין מדיני שבין ישראל, הפלסטינים, מדינות ערב, ארה"ב ואירופה, או כורח ציוני. אם מדובר בכורח ציוני, התמורה היא בעצם ההתנתקות מחיים משותפים במסגרת ריבונית אחת, עם מיליוני פלסטינים. האתגר הוא למזער, מצד אחד, את הנזק המדיני והערכי הכרוך בשהות של קבע בשטח, ומצד שני למזער את הנזקים הביטחוניים הכרוכים בהפקדתו בידי הפלסטינים.

החוויה הטראומטית של טרור החמאס אחרי ההינתקות מעזה, מרתיעה ישראלים רבים ממהלכים חד-צדדיים נוספים. מה שדרוש כדי להעמיד את המדיניות המוצעת כאן במבחן הלקחים של ההינתקות, הם הבדל אחד מכריע, בתחום הביטחון ואזכורה של תרומה, חשובה מאין כמותה, בתחום החוסן הלאומי. **ההבדל** הוא בנוכחותו של צה"ל בשטח, בכל מקום ובכל זמן שהדבר יידרש. בעזה הוסג הצבא יחד עם ההתיישבות והמאבק נגד הטרור נפגע בהתאם. במסגרת המהלך בגדה, אמור צה"ל להיפרש לפי צורכי הביטחון – בצמצום, כל עוד הפלסטינים פועלים נגד הטרור ואינם מתחברים לגורמים רדיקליים, ושוב בעוצמה ובהרחבה, אם וכאשר ינהגו אחרת. גם הסדר, אם וכאשר יושג, יותנה ביציאתו ההדרגתית והמבוקרת של צה"ל מן המעטפת של האזור המאוכלס ובהסדרי ביטחון שיאפשרו לו לפעול ביעילות לסיכול איום חמור. **התרומה** מתבטאת במה שתומכי-הלמעשה של הפרדיגמה הציונית בזרם המרכזי בישראל רואים כחיזוק החברה הישראלית, בעקבות הפסקת השליטה במיליון וחצי פלסטינים בעזה. הנכס העיקרי של ישראל במאבקה ההיסטורי עם סביבתה הערבית, הוא כושר העמידה של החברה, שחושל בדורות האחרונים תוך נכונות מתמשכת לפשרה היסטורית גם בהעדר שלום. אלה מניחים כי החברה הישראלית ללא השליטה בעזה חסונה לאין ערוך מזו השלטת באוכלוסיית הרצועה.

אם החלוקה היא כורח ציוני, התמורה היא בעצם ההתנתקות מחיים משותפים במסגרת ריבונית אחת עם מיליוני פלסטינים

לא כאן המקום לנהל את הויכוח הפרדיגמטי הזה לגופו. די לומר, בהקשר הנדון פה, כי הזרם המרכזי של הציבור כבר הכריע בו, ואפילו בממשלת הימין השנייה של בנימין נתניהו יש לו אחיזה איתנה. **מצד אחד**, צברה העלות המדינית והערכית תאוצה בשנים האחרונות, והיא מתקרבת, בעצם הימים האלה, למסה קריטית. **מצד שני**, אין, כאמור, דרך להגיע, בתנאים הקיימים והחזויים בקרוב, להסדר קבע מוסכם עם הפלסטינים, שיפתור את ישראל מעונשם. אם ניתן

להסיר את העול הזה, באופן יזום ומבוקר, בלא תלות ברצונם הטוב של הפלסטינים, ראוי לבחון את האופציה הזו. אם ניתן לעשות זאת, כאשר ישראל לא רק קובעת, חד צדדית, את מהלכי הפינוי, אלא גם מתאימה את מאפייני ההסדרים הביטחוניים לרמת הסיכון הנסבלת, כי אז ניתן להגיע לתוצאה טובה לישראל כמעט כמו הסדר הקבע, מהסוג הנדון עתה, בעלות נמוכה לאין שיעור בתחום איכותם של הסדרי הביטחון ובתחום הסכנה לקרע פנימי בישראל.

לו היו "שלום" והסתלקות הפלסטינים מן הסכסוך, תמורת מדינה פלסטינית לצד מדינת הלאום היהודית בהישג יד, היה מקום לפסול את החלופה החד צדדית הפגומה. אלא שכל הציפיות לשלום ולהסכם אינו, בשלב זה, אלא משאלת לב. השאלה המיידית העומדת על הפרק היא האם יידחק נתניהו ברגע האחרון לצעדי חרום מדיניים לקראת ספטמבר, או שייטול, מאוחר מאוד, אך עדיין לא לגמרי מאוחר מדי, את היוזמה, כדי למנף, במועד שבו תהייה לצעדיו תועלת מדינית, את מה שממילא ייאלץ לעשות, בתנאים של בידוד ולחץ.

הערות

- 1 חסידים ישראלים של"היוזמה הערבית" נתלו בעובדה כי הנוסח מזכיר "פיתרון צודק של בעיית הפליטים הפלסטינים, אשר יוסכם עליו". אלא שהסכמה זו אמורה להידון אחרי שישאל תחתום על הנוסח הערבי המוכתב, המחייב גם כי הפיתרון יהיה "בהתאם להחלטת העצרת הכללית של האו"ם מס' 194" המקדשת את זכותו של כל פליט (למעשה – צאצאיו) לבחור אם ירצה "לשוב" לתחומי מדינת ישראל ומלווה בהצהרת המנהיגים הערבים הפוסלת יישוב הפליטים במקומות מושבם הנוכחיים במדינות ערב. בניגוד גמור לרושם המטעה במתכוון של מדליפי "מסמכי אל-ג'זירה" ומפרסמיהם, אין בגוף המסמכים שפורסמו עדות לכותרות שייחסו לנציגים הפלסטינים במו"מ עם ישראל וויתור על התביעה הפלסטינית לזכות גורפת של כל צאצא של פליטי 48 "לשוב" לתחומי ישראל, אם ירצה בכך.
- 2 העניין הפלסטיני מקרין על כמה נושאים חשובים באזור, ובראשם על יציבותה של הממלכה ההאשמית (ובמידה פחותה על לבנון). הוא גם משמש עילה לגורמים רדיקליים, המקל עליהם לפעמים, במידת מה, לגייס תמיכה בפרובוקציות שלהם בתחומים אחרים. מה שמופרך בעליל היא התפיסה, שפותחה באירופה ובממשל אובמה (במיוחד ע"י יועצו הראשון של הנשיא לביטחון לאומי הגנרל ג'יימס ג'ונס) שתלתה את היציבות האזורית ואת הסיכוי לגייס את מדינות ערב נגד הרדיקליזם של איראן ובעלות בריתה במידה רבה בהסדר ישראל-פלסטיני.
- 3 התפיסה המוצגת כאן הועלתה ע"י המחבר מאז נוצר המבוי הסתום, בעקבות הצעותיו של ראש הממשלה אולמרט בשלהי 2008. תפיסה הכוללת מרכיבים דומים פורסמה בשלהי 2009 ב: גיורא איילנד, שלמה ברום ועודד ערן, "הצעת מתווה להסדרי ביניים בין ישראל לרשות הפלסטינית" **עדכון אסטרטגי**, כרך 12, גיליון 3, נובמבר 2009.

מן הראוי לבחון את האפשרות להסיר את עול השליטה בפלסטינים באופן יזום ומבוקר, בלא תלות ברצונם הטוב של הפלסטינים

תורכיה ואיראן – לא בהכרח שותפות אידיאלית

יואל גוז'נסקי וגליה לינדנשטראוס

מבוא

בשנים האחרונות, וביתר שאת מאז מבצע "עופרת יצוקה" ואירועי המשט לעזה, ישראל, כמו מדינות אחרות במערב, עוקבת בדאגה אחר מה שנראה כמפנה במדיניות החוץ של תורכיה והתרחקות מהמערב. אחד הביטויים למפנה זה הוא התקרבותה של תורכיה לאיראן, וגם לשאר חברות ה"ציר הרדיקלי". תורכיה אינה שותפה לביקורת הנרחבת במערב ובקרב מדינות ערב המתונות על המערך הרדיקלי במזרח התיכון, ופועלת לעתים בניגוד לעמדות של חברות נאט"ו האחרות, כפי שעולה למשל מ"הצעת התיווך" שהיא הובילה עם ברזיל בנושא הגרעין האיראני, מהתנגדותה להחרפת הסנקציות על איראן ומהקשיים שהערימה על הצבת מערכות הגנה מפני טילים בשטחה.

עומק ההתקרבות בין איראן ותורכיה בשנים האחרונות מהווה שינוי חד לעומת החשדנות שאפיינה בעבר את היחסים בין המדינות, בייחוד בשנים שלאחר המהפכה האסלאמית באיראן. לשתי המדינות אין תביעות טריטוריאליזם זו מזו ובהתבטאויות פומביות מרבים התורכים והאיראנים להדגיש את העובדה, שכבר למעלה מארבע מאות שנה שורר שקט בגבול שבין המדינות.¹ זאת ועוד, יחסי הסחר בין המדינות התרחבו מאוד והגיעו להיקף של מעל עשרה מיליארד דולר, ונציגים משתי המדינות הצהירו על שאיפתם לשלש את היקף הסחר בין השתיים בחמש השנים הקרובות.² שתי המדינות גם שוקלות את האפשרות לחתום על הסכם סחר חופשי.³ יותר מבעבר, שתי המדינות אף משתפות פעולה במאבקן בכורדים. ההתקרבות בין איראן ותורכיה נובעת מכמה גורמים. ראשית, בשנים האחרונות מקדם שר החוץ של תורכיה, אחמד דוואטולו, את מדיניות "אפס הבעיות" של תורכיה כלפי המדינות הגובלות עמה. על-פי מדיניות זאת, על תורכיה לפעול

יואל גוז'נסקי הוא חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.
ד"ר גליה לינדנשטראוס היא חוקרת במכון למחקרי ביטחון לאומי.

בנחישות כדי לפתור את הבעיות שיש לה עם שכנותיה וכדי לעודד יציבות באזורים הסמוכים לה. גורם אחר הוא השלכותיה של התערבות ארצות־הברית בעיראק בשנת 2003. כפי שעוד יורחב בהמשך, הן לאיראן והן לתורכיה אין עניין בפירוקה של עיראק. הפעולות האמריקניות בעיראק הובילו לגל של רגשות אנטי־אמריקניים בציבור בתורכיה, והדבר מתחבר אל העוינות כלפי ארצות־הברית הרווחת באיראן. בתורכיה שולטת כיום מפלגה עם אוריינטציה אסלאמית, מה שתורם לכך שתורכיה אינה חוששת לפתח קשרים עם המשטר השיעי באיראן. גורם חשוב אחר הוא הכלכלי. תורכיה היא הכלכלה ה־15 בגודלה בעולם והצורך שלה בהגדלת שוקי הייצוא וכן צורכי האנרגיה הגדלים הובילו אותה להדק קשרים עם מדינות שעמן היו לה קשרים מצומצמים יותר בעבר.⁴ מבחינתה של איראן, התחממות היחסים עם תורכיה מאפשרת לה להתמודד עם חלק מההשלכות השליליות של הבידוד הבינלאומי והסנקציות שהוטלו עליה בעקבות קידום תוכנית הגרעין שלה,⁵ וחלק ממדיניותה של אנקרה גם תואמת את מדיניותה האנטי־ישראלית של איראן. למרות נקודות חיבור אלו, קיים גם פוטנציאל למחלוקת בין המדינות, ולאורך זמן אף להתפתחות תחרות על דומיננטיות אזורית. לפיכך מטרת מאמר זה לזהות את המוקדים שסביבם כבר קיימים ועשויים עוד להתפתח חילוקי דעות בין תורכיה ואיראן. זיהוי מוקדי מחלוקת אלו חשוב לבחינת השאלה: האם צפוי להיווצר ציר איראני־תורכי העלול להוות איום של ממש מבחינתה של ישראל, ומה הן נקודות התורפה של אותו ציר?

ראשית יש לציין, כי על אף ההתפתחויות בזירת הפנים ובמדיניות החוץ של תורכיה, עדיין מתקיים שוני בסיסי בינה לבין איראן.⁶ תורכיה אמנם עוברת תהליך אסלאמיזציה עמוק, אך היא מדינה עם רוב סוני ומשטר בעל מאפיינים ליברליים, ואילו איראן המהפכנית היא מדינה פונדמנטליסטית שיעית דתית בבסיסה. שנית, תורכיה קשורה קשר הדוק למערב ולארצות הברית בעיקר בהיותה חברה בברית הצפון אטלנטית (נאט"ו) מאז 1952 וחברה מייסדת ב-G-

למרות נקודות חיבור בין תורכיה לאיראן קיים גם פוטנציאל למחלוקת בין המדינות, ולאורך זמן אף להתפתחות תחרות על דומיננטיות אזורית

20, אך גם בקשר של הסכמים רב־צדדיים ודו־צדדיים עם מדינות במערב בנושאים שונים. שלישית, שתי המדינות רואות את עצמן, מסיבות היסטוריות, גיאוגרפיות וחומריות, כמעצמות אזוריות לפחות, מה שלאורך זמן עשוי להגביר את התחרות ולהביא אף לידי יריבות גלויה ביניהן. מעבר לכך, תורכיה היא עדיין שותפה עיקרית של המערב בכמה חזיתות חשובות: בעיראק יש לה תפקיד

מרכזי בפתרון הסוגיה הכורדית; באפגניסטן – ארצות־הברית מעוניינת שתורכיה, כחברה בברית נאט"ו תגביר את מעורבותה; בנושא הגרעין האיראני יש לתורכיה אינטרס בסיסי למנוע את התגרענות איראן. גם במהלך ההתקוממות במצרים

ובלוב התקיים ערוץ קשר בין נשיא ארצות־הברית ברק אובמה לראש הממשלה ארדואן כדי לתאם את עמדות שתי המדינות. מבחינה זאת, גם אם תורכיה כיום היא שחקנית "עצמאית" הרבה יותר ממה שהייתה בעבר, עדיין יש לה קשר משמעותי למערב, ולמערב בראשות ארצות־הברית עדיין יש עניין לטפח קשר זה. איראן ותורכיה נבדלות בראייתן את אופי המשטר הרצוי בעיראק, את המצב בלבנון ואת נושא תהליך השלום הישראלי־ערבי. לדעתנו, לאורך זמן, ודאי אם איראן תרכוש יכולת גרעינית צבאית, תורכיה עשויה להירתע מהידוק הקשרים עמה, בעיקר בשל קיומם של יעדים ארוכי טווח שונים, וחילוקי הדעות שכבר קיימים בין המדינות יעלו אל פני השטח. ככלל, תורכיה אינה שותפה לאידיאולוגיה של איראן ולאינטרסים שלה. היא עדיין מבקשת לשמור על איזון בין מזרח ומערב באופן שיסייע לה לשמר את מעמדה האזורי. לפיכך בטווח הארוך, חיזוק מעמדה של איראן על חשבון גורמי הכוח האחרים באזור יהיה בעייתי בעיניה של תורכיה. מעבר לכך, אנו סבורים שהתפקיד הנוכחי של תורכיה במזרח התיכון, ובכלל זה ההתנגדות לישראל, מהווה משקל נגד למעורבות ולשאיפות האזוריות של איראן, ומבחינה זו, באופן עקיף, הוא אף עשוי בטווח הארוך לשרת את ישראל.

מוקדי עימות פוטנציאליים

להתקדמות בתוכנית הגרעין של איראן עלולות להיות כמה השלכות שליליות על יחסי תורכיה־איראן. ראשית, מנהיגי תורכיה הצהירו פעמים רבות שהם מתנגדים לתפוצה של נשק גרעיני במזרח התיכון.⁷ אמנם הם מבקרים בעיקר את מדיניות הגרעין של ישראל, אבל הם גם מתנגדים עקרונית שלאיראן יהיה נשק גרעיני.⁸ שר החוץ של תורכיה הצהיר בסוף דצמבר 2010, שאם איראן תיסוג ממחויבויותיה על־פי האמנה למניעת תפוצה גרעינית, תורכיה, עוד לפני ארצות הברית, תצא נגדה.⁹

עניין זה מובן לנוכח ההשלכות של יכולת גרעינית צבאית בידי איראן על המאזן הצבאי בין המדינות, שנוטה כיום לטובת אנקרה. שנית, תגובות המערב לפיתוח הגרעין האיראני כבר העמידו את תורכיה בדילמות אחדות מכיוון שהיא תומכת בהידברות עם איראן ולא בסנקציות נגדה, ועם זאת תורכיה מעוניינת להיות מוצגת כמי שפועלת על־פי עקרונות המשפט הבינלאומי. מתח זה בא למשל לידי ביטוי בהתנגדות תורכיה במועצת הביטחון של האו"ם להחלטה 1929 בדבר הרחבת הסנקציות על

תורכיה אינה שותפה לאידיאולוגיה של איראן ולאינטרסים שלה. היא עדיין מבקשת לשמור על איזון בין מזרח ומערב באופן שיסייע לה לשמר את מעמדה האזורי

איראן, וכן בתוכנית ההגנה מפני טילים שמקדמת נאט"ו, ותורכיה הסכימה לה עם סייג – שיוצהר בפומבי כי הצבת הטילים אינה מיועדת להתמודד עם איום ממדינה ספציפית, קרי איראן. שלישית, התקדמות בתוכנית הגרעין של איראן פירושה גם

כישלון מאמצי התיווך של תורכיה בנושא הזה. אמנם התורכים יכולים להטיל את האחריות על כך על מדינות המערב ובראשן ארצות־הברית ואף על איראן, אך בכל זאת תיפגע גם יוקרתה של תורכיה.

סוגיית עתיד עיראק על רקע נסיגת הכוחות האמריקניים יכולה אף היא ליצור בעיות ביחסי תורכיה־איראן. בעוד שתי המדינות אינן מעוניינות בפירוקה של עיראק עקב ההשלכות האפשריות על ביטחונן, תפיסותיהן שונות בנוגע לעתידה הרצוי של עיראק. איראן מעוניינת במדינה חלשה, מנותקת ככל האפשר מהשפעה מערבית וערבית, עם דומיננטיות לשיעיים בהנהגת המדינה, ואילו תורכיה מעוניינת שבעיראק תשלוט קואליציה על בסיס רחב ככל האפשר, שיהיה בה גם ייצוג הולם למיעוט הסוני.¹⁰ ככלל, מעורבות איראן בעיראק מונעת ממה שהוא לפי ראייתה מרחב השפעה איראני טבעי. היא מוזנת הן מהחשש מפני דמותה העתידית של עיראק והן מהשאיפה להגמוניה במרחב וההבנה שעיראק היא נדבך חשוב בדרך להגמוניה זו.

אמנם איראן, בדומה לתורכיה, אינה מעוניינת בהדרדרות המצב הפנימי בעיראק משום שחוסר יציבות שם עלול לזלוג גם לתחומה; אבל אם ייחלש השלטון המרכזי בבגדאד, איראן עלולה לחזק את אחיזתה בדרום השיעי, דבר שיהיה לצנינים בעיני תורכיה. כיום יש לתורכיה השפעה דומיננטית ואינטרסים כלכליים ניכרים בצפון עיראק, ובהתאם להתפתחויות אחרי נסיגת ארצות־הברית היא עשויה להגביר את השפעתה בחלק זה, ולו כדי למנוע מהכורדים החיים באזורים האלו להכריז על עצמאות. שאלת הכורדים בעיראק הייתה לאורך השנים בסיס לשיתוף פעולה אך גם למחלוקות בין המדינות. בעוד תורכיה האשימה את איראן במתן מחסה לאנשי ה־PKK, האשימה איראן את תורכיה בתקיפת יעדים כורדים בשטחה.

אשר ללבנון, תורכיה ניסתה לתווך בין הפלגים השונים בלבנון וכן בין לבנון לסוריה, ולעומת זאת תמיכתה הנמשכת של איראן בחזבאללה מהווה מקור לאי־יציבות בתוך לבנון ובין לבנון לישראל. בנובמבר 2010 ביקר ארדואן ביקור מתקשר בלבנון, זמן קצר לאחר שביקר שם נשיא איראן, וביקורו עשוי להתפרש כניסיון להגביר את השפעת תורכיה במדינה על חשבון זו של איראן. במהלך ביקורו מתח ארדואן ביקורת חריפה על ישראל בניסיון להצטייר כמגן לבנון, ואף איים שתורכיה תגיב אם תעז ישראל לתקוף את לבנון.¹¹ בהקשר למעורבותה בלבנון, לא ברור עד כמה התקרבה תורכיה לחזבאללה. דווח למשל, שעם חזרתו מלבנון אמר ארדואן, שארגון חזבאללה אינו קשור לרצח ראש ממשלת לבנון לשעבר רפיק אל־חריירי.¹² תורכיה גם הציעה שיוחלט לדחות את פרסום דוח ועדת החקירה הבינלאומית מטעם האו"ם לחקר רצח חריירי כדי שהמצב בלבנון לא ידרדר למלחמת אזרחים נוספת. לאחר התפטרות שרי חזבאללה ונפילת ממשלת לבנון בינואר 2011, המשיכה תורכיה בניסיונות התיווך שלה בין הפלגים בלבנון. שר החוץ של תורכיה

וראש ממשלת קטאר אף נפגשו עם מנהיג חזבאללה חסן נסראללה. בסופו של דבר החליטו תורכיה וקטאר להשעות את ניסיונות התיווך,¹³ ואפשר לראות בכך כישלון של תורכיה בניסיונה להחליש את דריסת רגלה של איראן בלבנון, אך גם כרצון להתרחק מעט מארגון חזבאללה.

באשר לסוריה, תורכיה השקיעה מאמצי תיווך בהקשר הישראלי-סורי (ארבעה סבבי שיחות לא ישירות בין מאי לדצמבר 2008) ומטרתה הייתה לא רק לבסס את מעמדה כמתווכת, אלא גם להראות שסוריה אינה חלק מ"ציר רשע". בדומה לתורכיה, סוריה אינה חברה טבעית ב"ציר הרדיקלי" – היא מדינה חילונית, ולהבדיל מאיראן, מחזבאללה ומחמאס, אין היא שוללת את האפשרות להגיע להסכם שלום עם ישראל. יתר על כן, אין זה מן הנמנע שהתחממות היחסים בין תורכיה לסוריה מעוררת חששות באיראן שמא סוריה שוקלת להחליף את המשענת האסטרטגית האיראנית בזו של תורכיה. ואכן אנקרה ודמשק הגבירו בשנים האחרונות את הפעילות הצבאית המשותפת (תרגילים משותפים, ראשונים מסוגם, בין המדינות החלו באפריל 2009) של חילות האוויר, השריון והרגלים באזור הגבול המשותף שלהן, והופיעו גם דיווחים על שיתוף פעולה תורכי-סורי נגד פעילי ה-PKK הכורדי.¹⁴ משמעותיים אף היו ניסיונות התיווך של תורכיה בין סוריה לעיראק לאחר שהאחרונה האשימה את דמשק ב"עצימת עין" ואף בסיוע לפעולות הטרור שבוצעו בשטחה באוגוסט 2009.

בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני, על אף המצב הקשה ששרויים בו יחסי ישראל-תורכיה, תורכיה תומכת בהסדר, ואילו איראן אינה מקבלת את הלגיטימיות של ישראל. איראן נמצאת אמנם מחוץ לסכסוך הישראלי-ערבי/ישראלי-פלסטיני, אך היא עושה כל שביכולתה כדי לפגוע בכל הסדר אפשרי באמצעות מימון, אימון

והעברת נשק לארגוני טרור דוגמת הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני והחמאס. לעומת זאת ההתקרבות בין תורכיה לחמאס (תורכיה הכירה בממשלת חמאס כבר בשנת 2006 ואף אירחה את חאלד משעל באנקרה באותה השנה) נובעת לאו דווקא מהרצון לחזק את שליטתו של ארגון זה בעזה, אלא מתוך ההכרה שאם רוצים לקדם את המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים יש לראות בחמאס שחקן לגיטימי. נוסף על כך, זה שנים רבות ניכרת אמפטיה גדולה בדעת הקהל התורכית למאבק הפלסטיני, וכן

על אף המצב הקשה ששרויים בו יחסי ישראל-תורכיה, תורכיה תומכת בהסדר ישראלי-פלסטיני, ואילו איראן אינה מקבלת את הלגיטימיות של ישראל

קיימת תחושה של אחריות מסוימת לכך שהבעיה הפלסטינית נוצרה בשלהי תקופת שלטונה של האימפריה העות'מאנית. התוצאה, לפחות בכל האמור לסוגיה הפלסטינית, היא שארדואן מיצב את תורכיה בין העולם הערבי/המוסלמי לבין ישראל והמערב, ובכך פגע בניסיונה של איראן לנכס לעצמה בלעדית את

הנושא הזה כדרך להגביר את השפעתה על דעת הקהל הערבית מעל ראשם של המנהיגים הערבים.

מוקד אחר של חיכוך בין המדינות עשוי להיות המאבק על דמות המנהיג של העולם המוסלמי. בסקר דעת קהל בכמה מדינות מוסלמיות, שהתקיים זמן קצר לאחר פרשת המשט לעזה, נבחר ארדואן למנהיג האהוד ביותר וזכה בתמיכת 20 אחוז מהנשאלים.¹⁵ ארדואן גם נבחר ל"איש השנה" של 2010 בידי 74 אחוז ממשתתפי סקר הגולשים באתר CNN בערבית.¹⁶ הטענה היא, שמאז מלחמת העולם הראשונה לא הייתה תדמיתה של תורכיה בעולם הערבי טובה מכפי שהיא כיום.¹⁷ בסקר בקרב הפלסטינים בגדה המערבית ובעזה ראו 43 אחוז מהמשיבים בתורכיה את המדינה התומכת ביותר במאבקם.¹⁸ סקרים אלו, יחד עם חולצות שעליהן מתנוססת תמונתו של ארדואן ופוסטרים בדמותו, הנמכרים לא רק בגדה ובעזה אלא גם בחלק ממדינות ערב, מעידים על הפופולריות העצומה שלו במזרח התיכון. עורך היומון "אל-קודס אל-ערבי", שביקר לאחר אירועי המשט את רפיסות המשטרים הערביים כלפי ישראל, שיבח את ראש ממשלת תורכיה וטען כי הוא "יותר ערבי מהערבים".¹⁹ המשט לעזה, שקדמו לו גם התבטאויותיו החריפות של ארדואן נגד ישראל במהלך המלחמה בלבנון בשנת 2006, וביתר שאת במהלך "עופרת יצוקה", והתקרית בדאבוס עם נשיא המדינה שמעון פרס - כל אלה ביססו את מעמדו של ארדואן בעולם הערבי כמתנגד עיקש לישראל. התנגדות זו, שהיא רטורית בעיקרה ונשענת על "עוצמה רכה" ובכל זאת מביאה הישגים, מעלה את השאלה, האין זה נתיב ראוי מזה האלים יותר שמקדמים מחמוד אחמדינג'אד וחסן נסראללה.²⁰

בין איראן לתורכיה ייתכנו גם חילוקי דעות בנוגע להתפתחויות עתידיות בעולם הערבי. באופן רשמי הייתה שביעות רצון בטהראן מהעזעזועים העוברים על העולם הערבי ובייחוד מהפלת שלטון מובארק,²¹ אבל בד בבד יש חששות מהתפשטות גלי המחאה גם אל תוך איראן. תורכיה הייתה זהירה יותר בהתבטאויותיה כלפי מצרים, אך גם ראשיה קראו למובראק לפרוש. בדומה ליחסים המתוחים בין איראן למצרים בהנהגת מובראק, גם בין תורכיה למצרים היה מתח משום התפקיד הדומיננטי יותר שניסתה תורכיה לנכס לעצמה במזרח התיכון.²² מן הבחינה הזאת, הסתלקותו של מובראק מהבמה עשויה להוביל לשיפור ביחסי מצרים עם שתי המדינות האלו. עם זאת, היחלשותה של מצרים מדגישה את התהליך הרחב יותר של היחלשות המשטרים הקיימים במדינות ערב, ובטווח הארוך תגביר את הסיכוי שיתפתח מאבק בין תורכיה לאיראן על הגמוניה אזורית. האפשרות ש"האחים המוסלמים" יגבירו את אחיזתם במצרים מעלה את השאלה, האם הדמוקרטיה התורכית יכולה לשמש מודל למצרים. מנגד מציעה איראן מודל אחר של השראה, ולכן ייתכנו מאבקי השפעה על עתידה של מצרים.

מקור אחר של חיכוך בין איראן לתורכיה עשוי להיווצר בשל יחסיה המתהדקים של אנקרה עם מדינות המפרץ הערביות, החוששות מאיראן והמבקשות למנוע ממנה יכולת גרעינית. גם האכזבה ממדיניות ארצות־הברית במזרח התיכון והתחושה הגוברת במפרץ שאין לסמוך לאורך זמן על "מטריית ההגנה האמריקנית", הביאו "ירח דבש" ביחסים המדיניים, הכלכליים והביטחוניים בין הצדדים. לדוגמה, המטרה היא להגדיל בשנתיים הקרובות את היקף הסחר בין סעודיה לתורכיה ל־10 מיליארד דולר לעומת 3.5 מיליארד בשנת 2009 ו־5.5 מיליארד ב־2008.²³ בראיית מדינות המפרץ הערביות, הכנסת תורכיה לשותפות אסטרטגית עמן עשויה לסייע באיזון כוחה של איראן במפרץ. לפיכך תמכו מדינות המפרץ במועמדות תורכיה למעמד של משקיף בליגה הערבית; בניסיונות התיווך של תורכיה בין ישראל לסוריה; ובחיזוק שיתוף הפעולה שלהן עם נאט"ו. הכרה במעמד של תורכיה במפרץ הגיע עם החתימה של מזכר הבנות (MOU) ביטחוני, ובפעם הראשונה בהיסטוריה של יחסי החוץ של מדינות המפרץ הוכרה מדינה באופן רשמי כשותפה אסטרטגית של המועצה לשיתוף פעולה במפרץ.²⁴

עוד סוגיה חשובה היא סוגיית האנרגיה. בשנים האחרונות גוברת ההבנה של תורכיה ששליטה בנתביי האנרגיה חשובה לא פחות מהשליטה במקורות האנרגיה. איראן היא ספקית הגז הטבעי השנייה בחשיבותה של תורכיה, לאחר רוסיה, ובשנת 2009 נחתמו הסכמים על פרויקטים משותפים להובלת גז טבעי מאיראן דרך תורכיה. עם זאת, מימושם של חלק מהפרויקטים האלו לוט בערפל בגלל החרפת הסנקציות על איראן. למשל, אין ביטחון שהשותפות האחרות ל"פרויקט נבוקו", שבמסגרתו אמור להיבנות צינור להובלת גז טבעי מהים הכספי והמזרח התיכון לאירופה דרך תורכיה, יסכימו שאיראן תהיה אחת המדינות שיספקו את הגז הטבעי לפרויקט.²⁵

סוגיית האנרגיה מתקשרת גם לסוגיה הרחבה יותר של מאבק אפשרי בין איראן לתורכיה בעניין ההשפעה על מדינות מרכז אסיה, שחלקן גובלות בים הכספי. במרבית מדינות אלו רוב האוכלוסייה מוצאה תורכמני, ולכן לתורכיה יש פוטנציאל להשפיע עליהן, ואילו איראן רואה באזור זה את "החצר האחורית" שלה, ולכן בידיה צריכה להיות מרבית ההשפעה.²⁶ בענייני מדינות הים הכספי בכלל, ובנושא אזרבייג'אן וסוגיית הסכסוך בנגורנו־קרבאח בפרט, כבר היו מחלוקות בין תורכיה לאיראן, והן עשויות לשוב ולעלות. באיראן יש מיעוט אזרי נכבד (כמעט רבע מהאוכלוסייה), והיחסים עם אזרבייג'אן היו לרוב מתוחים בגלל החשש שזו תרצה להקים אזרבייג'אן גדולה. מנגד, אזרבייג'אן היא המדינה הקרובה ביותר לתורכיה מבין הרפובליקות התורכמניות, אם כי בשנים האחרונות חלה התרחקות מסוימת בין אזרבייג'אן לתורכיה בגלל ניסיונותיה של תורכיה להפשיר את היחסים עם ארמניה, אויבתה של אזרבייג'אן בסכסוך על נגורנו־קרבאח.

השלכות לגבי ישראל

ממדינה בעלת דימוי פרו-מערבי ושותפה לתהליך השלום הישראלי-פלסטיני והישראלי-סורי, נהפכה תורכיה לגורם בעייתי, שלא לומר שלילי מנקודת מבטה של ישראל. היא הושיטה יד לאיראן, לסוריה ולחמאס ואף לחזבאללה תוך ביסוס מעמדה כמבקרת חריפה של ישראל. ואכן בטווח הקצר עמדתה של אנקרה קירבה אותה, ולו תודעתית, לטהראן. התרחקותה של תורכיה מישראל זכתה לברכת בכירי המשטר באיראן, שציינו כי "בכך היא מתקרבת לעולם האסלאמי"²⁷. ככלל, תורכיה בראשות ארדואן מבקשת לחזק את מעמדה בעולם הערבי והמוסלמי גם במחיר הקשר עם ישראל. יש לכך השלכות מידיות ובעייתיות מבחינתה של ישראל. למשל, במישור הביטחוני, ביסוס הקשר בין תורכיה לאיראן (ולסוריה) מאפשר העברת אמצעי לחימה לחזבאללה ולחמאס ביתר קלות מבעבר באמצעות מעבר המשלוחים בשטחה.²⁸ היחשפותה של תורכיה לשיטות לחימה ולאמצעי לחימה מתקדמים במסגרת שיתוף הפעולה שלה עם ישראל, עלול לשמש גורמים העונים את ישראל. בהקשר זה דווח באחרונה על הסכמה שתורכיה תאמן כוחות צבא של סוריה.²⁹ גם הפסקת שיתוף הפעולה של חילות האוויר ושל גופי המודיעין של ישראל ותורכיה עשויה להיות בעוכריה של ישראל. שר הביטחון אהוד ברק אף הזהיר מדליפת מידע ישראלי מתורכיה לאיראן, בעקבות קשרי העבודה ממושכים שהיו למודיעין התורכי עם המוסד.³⁰

בל נטעה, תורכיה – המבקשת כנראה להחזיק את המקל בשני קצותיו – משלמת מחיר לא מבוטל על התקרבותה לאיראן ועל יחסה לישראל בקשריה עם אירופה ועם ארצות-הברית. הממשל של ארצות-הברית הטיל ספק ביכולתה של ממשלת תורכיה להיות שותף מהימן, הגדיר את ממשלתה כמי שחדרו אליה "מוסלמים קיצונים"³¹, ואף רמז שהיא מפרה את הסנקציות על איראן.³²

מזכיר ההגנה של ארצות-הברית, רוברט גייטס, הביע דאגה עקב הדרדרות היחסים בין ישראל לתורכיה וההשפעה שעלולה להיות לכך על היציבות באזור.³³ יש להוסיף על זה את הקשיים העומדים לפני תורכיה בניסיונותיה להתקבל לאיחוד האירופי. ככלל, אי-הרצון של אירופה לחזק את קשריה עם תורכיה וחלק מפעולותיה של ארצות-הברית במזרח התיכון היו בין הגורמים שהשפיעו על נטייתה של תורכיה מזרחה. את ההדרדרות ביחסי ישראל-תורכיה יש לראות אפוא

ביסוס הקשר בין תורכיה לאיראן מאפשר העברת אמצעי לחימה לחזבאללה ולחמאס ביתר קלות מבעבר באמצעות מעבר המשלוחים בשטחה של תורכיה

בהקשר של השינויים באוריינטציה של תורכיה.

המשבר בין ישראל לתורכיה והתרחקות תורכיה מהמערב עשויים להוות נקודת חיבור בין איראן לתורכיה, ולו רק משום שסוגיות אלו העיבו בעבר על היחסים

ביניהן. איראן למשל הסתייגה מהקשרים הביטחוניים בין אנקרה לירושלים, והיא אף לחצה על תורכיה לאורך השנים לצמצם אותם. עם זאת, ייתכן כאמור שיתפתח מאבק בין שתי המדינות על הנהגת המאבק בישראל. מאבק כזה לא יהיה נוח לישראל, אבל בעקיפין הוא גם יכול להוביל להחלשת השפעתה של איראן באזור. ההכרה שרמת שיתוף הפעולה שאפיינה את יחסי תורכיה וישראל לא תחזור לפחות בעתיד הקרוב הביאה את ישראל, כחלק מתהליך ה"התפכחות" שלה, לתת בולטות ליחסים המתהדקים עם מדינות כמו יוון ובולגריה, השותפות לדאגתה ממדיניותה של תורכיה והמזהות פוטנציאל לשיתוף פעולה ביטחוני, כלכלי, תיירותי וטכנולוגי עם ישראל. "ברית הבלקן" כבר הניבה ביקורים הדדיים תכופים בכל הדרגים, ובמישור האסטרטגי מתקיימים אימונים משותפים של חילות האוויר.³⁴ על אף האמור לעיל, נזכיר כי היחסים בין ישראל לתורכיה סבלו גם בעבר עליות ומורדות, וניתן לצפות ששתי המדינות ימשיכו לנסות לשמור על ערוצי קשר פתוחים ביניהן. מה עוד שגם בצל המשבר הנוכחי ממשיכים קשרי מסחר, תרבות, מדע ותיירות בין המדינות, גם אם בהיקף קטן מבעבר.

סיכום

יחד עם תהליך היותן של תורכיה ואיראן לשחקניות מובילות במזרח התיכון, היחסים בין שתי המדינות הולכים ומשתפרים. עם זאת, בראיה לטווח ארוך נראה כי מכשול משמעותי למימוש שאיפותיה של תורכיה לדומיננטיות אזורית עשוי לבוא דווקא מכיוונה של איראן. במקביל, מדיניות תורכיה עשויה להוות אילוץ

משמעותי על שאיפותיה של איראן באזור, שבעוד בטווח הקצר טהראן מרוויחה מהתנגדותה הגוברת של תורכיה לישראל, הדגשתה את הנושא הפלסטיני ומניסיונות התיווך שלה בנושא הגרעין, הרי בטווח הארוך, הניסיון של תורכיה להעצים את משקלה האזורי עשוי לבוא על חשבון איראן, השואפת אף היא לתפקיד הגמוני במזרח התיכון, כשבדומה לתורכיה, ההתנגדות לישראל משמשת אמצעי עיקרי לכך.

ביקשנו להראות כי הזהות הבסיסית והאינטרסים המהותיים של אנקרה וטהראן – לפחות בחלק מהנושאים – מנוגדים, מה שעשוי לגרום להתנגשות בין שני הכוחות העולים, הלא-ערבים, במזרח התיכון. עם זאת, אין בהצגה זו כדי לטעון ששתי המדינות לא יצליחו לפתור את המחלוקות ביניהן בדרך של משא ומתן. להפך, מדיניות

בראיה לטווח ארוך נראה, כי מכשול משמעותי למימוש שאיפותיה של תורכיה לדומיננטיות אזורית עשוי לבוא דווקא מכיוונה של איראן

הזהות הבסיסית והאינטרסים המהותיים של אנקרה וטהראן לפחות בחלק מהנושאים – מנוגדים, מה שעשוי לגרום להתנגשות בין שני הכוחות העולים, הלא-ערבים, במזרח התיכון

"אפס הבעיות" שמקדמת תורכיה כלפי שכנותיה מדגימה כיצד עצם שינוי תפיסתה הבסיסית של תורכיה כלפי איראן הוביל לשיפור ניכר ביחסים בין המדינות. ועם כל זה, חלק מהסוגיות שהועלו יצריכו את שתי המדינות לנקוט עמדה ברורה, וייתכן שזו תציב אותן משני עברי המתרס, והן יהוו מכשול בדרך להידוק היחסים בין המדינות.

הערות

- 1 ראו לדוגמה: "Erdogan Emphasizes 400-Years of Friendship with Iran," trt-world. com September 17, 2010. <http://www.trtturkmentence.com/trtworld/en/newsDetail.aspx?HaberKodu=7bb760dd-5c8b-4e8f-abfa-a6ff6eb88fc07>
- 2 לשם השוואה, היקף הסחר בין המדינות בשנת 2000 היה רק מיליארד דולר. עם זאת, היקף הסחר בין תורכיה ואיראן בשנת 2010 עלה רק בקצת מרמתו ב-2008, שאז גם הגיע לקרוב ל-10 מיליארד דולר, לעומת 2009 שאז צנח היקף הסחר ל-5.5 מיליארד דולר. בין ישראל ותורכיה היה היקף הסחר בשנת 2009 כ-2.5 מיליארד דולר. ראו: דורון פסקין, "בצל המהומות באיראן: נשיא תורכיה דן בהרחבת הקשרים הכלכליים בטהראן", **כלכליסט**, 15 בפברואר 2011. <http://www.calcalist.co.il/world/articles/0,7340,L-3508306,00.html>
- 3 מעבר לכך, איראן ביטלה לאחרונה קנס שהייתה תורכיה צריכה לשלם על כך שלא רכשה ב-2010 את כל כמות הגז שאליה התחייבה בהסכמים בין השתיים. צבי בראל, "ריבאונד ואלכוהול", **הארץ**, 12 בינואר 2011. <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=1209185>
- 4 המכשול המרכזי בהגדלת הייצוא מתורכיה לאיראן, המוביל לכך שקיים כיום גירעון סחר של תורכיה עם איראן, הוא מחסומי הסחר הרבים בצד האיראני. Saban Kardas, "Turkish-Iranian Economic Ties Flourish," *Eurasia Daily Monitor*, February 18, 2011. http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=37534&cHash=3625135362ac43333ce89a49378aa403
- 5 גליה לינדנשטראוס, **גישור והידברות: פרדיגמה חדשה במדיניות החוץ והביטחון של תורכיה והשלכותיה על ישראל**, מזכר מס' 104, המכון למחקרי ביטחון לאומי, יוני 2010, עמ' 20-23. [http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1275899940.pdf](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1275899940.pdf)
- 6 Emrullah Uslu, "Turkey-Iran Relations: A Trade Partnership or a Gateway for Iran to Escape International Sanctions," *Eurasia Daily Monitor* March 3, 2009 http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=34653&tx_ttnews%5BbackPid%5D=27&cHash=55e241d245
- 7 זאת אף שיש המוצאים דמיון בין התהליכים העוברים על תורכיה לאלה שעברה איראן, גם אם באופן הדרגתי יותר. כך למשל אמר לאחרונה ברנרד לואיס בשיחה במעון שגריר ארצות-הברית בישראל, 18 בפברואר 2011: "תורכיה צועדת למקום שממנו מגיעה איראן".
- 8 "Turkey Calls for Nuclear Free Middle East," *Worldbulletin.net*, September 24, 2010, http://www.worldbulletin.net/news_detail.php?id=64330
- 9 Ilter Turan, "Turkey's Iran Policy: Moving Away from Tradition," *GMF Brief On Turkey*, June 25, 2010, http://www.gmfus.org/galleries/ct_publication_attachments/Iran_policy_Turan_Jun10_final.pdf

- 9 “Davutoglu Blames Israel for Failure to Mend Ties,” *Today's Zaman*, December 27, 2010, http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detail&newsId=230778&link=230778
- 10 Mahir Zeynalov, “Turkey's Policy in Iraq Aims for Broad-based Government,” *Today's Zaman*, August 8, 2010, <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-218446-turkeys-policy-in-iraq-aims-for-broad-based-government.html>
- 11 “ארדואן: “לא נשתוק אם ישראל תפלוש ללבנון,” NRG מעריב, 25 בנובמבר 2010. <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/182/316.html>
- 12 “אל-ספיר (לבנון), 29.11.10, באתר ממרי: <http://www.memri.org/cgi-webaxy/sal/sal.pl?n=2010.29>; מופיע גם ב: “ארדואן: חזבאללה לא אחראי לחיסול חריירי”, Ynet, 29 בנובמבר 2010. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3991345,00.html>
- 13 “Solution to Crisis is Up to Lebanon, Turkey Says,” *Hurriyet Daily News and Economic Review*, January 20, 2011, <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=turkey-qatar-foreign-ministers-halt-lebanon-mediation-2011-01-20>
- 14 על-פי היומון התורכי מילייט, הפרלמנט של תורכיה דן באישור הסכם שיתוף פעולה תורכי-סורי רחב היקף למאבק בטרור, בייחוד בארגון ה-PKK הכורדי. ממר”י, 13 בפברואר 2011. http://www.memri.org/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&act=show2&dbid=articles&dataid=2675
- 15 Shibley Telhami, “2010 Arab Public Opinion Poll,” *Brookings Institute*, August 5, 2010, http://www.brookings.edu/~media/Files/rc/reports/2010/08_arab_opinion_poll_telhami/08_arab_opinion_poll_telhami.pdf slide no. 66
- 16 “CNN Arabic Website Names PM Erdogan ‘Man of the Year’,” *Today's Zaman*, January 3, 2011, <http://www.todayszaman.com/news-231392-cnns-arabic-website-names-pm-erdogan-man-of-the-year.html>
- 17 Emrullah Uslu, “Erdogan's Middle East Diplomacy: A New Nasser in the Making?” *Eurasia Daily Monitor*, January 15, 2009, http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=34359&tx_ttnews%5BbackPid%5D=485&no_cache=1
- 18 Lamis Andoni, “Erdogan ‘is no Gamal Abdel Nasser’,” *Aljazeera.net*, June 20, 2010, <http://english.aljazeera.net/focus/2010/06/201062093027892694.html>
- 19 “יחס העולם הערבי לתורכיה בעקבות המשט: תמיכה לצד חשש מהשפעה אזורית גוברת”, ממרי, 19 ביוני 2010. http://www.memri.org/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&dbid=articles&act=show3&dataid=2425
- 20 “Turkey's Crises over Israel and Iran,” *International Crisis Group Europe Report* no. 208, September 8, 2010, <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/turkey-cyprus/turkey/208-turkeys-crises-over-israel-and-iran.aspx>
- 21 דודי כהן, “חמינאי: ‘מהומונת – סימן להתעוררות האיסלאם,’” Ynet, 4 בפברואר 2011 <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4023885,00.html>
- 22 Fulya Ozerkan, “Tension Heightens between Cairo, Ankara over Egypt Unrest,” *Hurriyet Daily News and Economic Review*, February 8, 2011, <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=tension-2011-02-08>
- 23 “Ergun: Trade with Saudi Arabia Should Rise to \$10 Billion in Two Years”, *Today's Zaman*, February 9, 2010, <http://www.todayszaman.com/news-201005-106-ergun-trade-with-saudi-arabia-should-rise-to-10-billion-in-two-years.html>

- Mariam Al Hakee, "GCC Names Turkey First Strategic Partner Outside the Gulf," 24
Gulf News, September 3, 2008, <http://gulfnews.com/news/gulf/uae/general/gcc-names-turkey-first-strategic-partner-outside-the-gulf-1.129631>
- Emrullah Uslu, "Turkey-Iran Relations: A Trade Partnership or a Gateway for Iran to Escape International Sanctions?" 25
Eurasia Daily Monitor, March 3, 2009, http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=34653
- Richard Javad Heydarian, "Iran-Turkey-Syria: An Alliance of Convenience," 26
 19, 2010, *Foreign Policy in Focus Website*, http://www.fpiif.org/articles/iran-turkey-syria_an_alliance_of_convenience
- ראו למשל: דודי כהן, "חמינאי לתורכיה: 'טוב שהתרחקת מישראל'", 27
Ynet, 15 בפברואר 2011, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4028981,00.html>
- ברק רביד, "נשק מאיראן לחיבאללה עובר דרך תורכיה", 28
הארץ, 5 במארס, 2008, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/961122.html>
- "Turkish Army to Train Syrian Army," 29
Hurriyet Daily News and Economic Review, January 31, 2011, <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=turkish-army-to-train-syrian-army-2011-01-31>
- ברק רביד, "תורכיה מתנגדת להעברת מידע מודיעיני לישראל שיתריע מפני 30
 טילים איראניים", **הארץ**, 26 באוקטובר 2010, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1195325.html>
- ברק רביד, "מסמכי ויקיליקס; שגריר ישראל באנקרה: 'ארדואן שונא אותנו מבחינה 31
 דתית'", **הארץ**, 29 בנובמבר, 2010, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1201134.html>
- צבי בראל, "מסמכי ויקיליקס; ארצות-הברית הזהירה את תורכיה מהפרת הסנקציות נגד 32
 איראן", **הארץ**, 30 בנובמבר, 2010, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1201337.html>
- "שר ההגנה רוברט גייטס: הניתוק מאירופה הזיז את תורכיה למזרח", 33
הארץ, 9 ביוני, 2010, <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=1173226>
- ברק רביד, "ברית בין חדשה: ישראל, יוון ובולגריה נגד תורכיה", 34
הארץ, 26 בנובמבר 2010, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1200743.html>